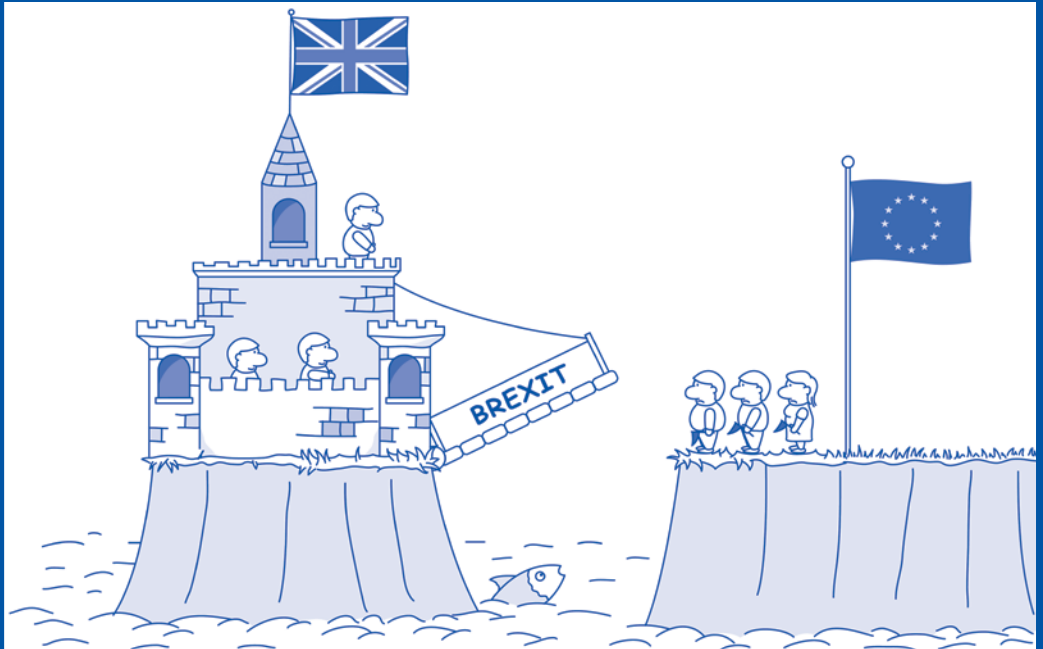

Liberaal Reveil

4

december 2016

Thema: Brexit

Het correspondents dinner in de politieke communicatie

De verengelsing van Nederlandse universiteiten

LR

INHOUDSOPGAVE

Ten geleide: dan liever het net op!	181
.....	.....
Column: het Trilemma	
<i>Roelof Salomons</i>	182
.....	.....
<i>Thema: Brexit</i>	
<hr/> <hr/>	
Voorwoord	183
.....	.....
Nederland en Brexit	
<i>Derk Jan Eppink</i>	184
.....	.....
Van Brexit tot soevereiniteit: over de noodzaak van een liberaal antwoord op maatschappelijk onbehagen	
<i>Philip van Veller</i>	189
.....	.....
De verloren vader keert terug naar zijn kroost. Kan de Europese Vrijhandelsassociatie een oplossing bieden voor Britse relaties met Europa in een post-Brexit periode?	
<i>Nathan Benit</i>	201
.....	.....
Koester Brits verzet tegen Europese militaire integratie	
<i>Daniël Turk</i>	209
.....	.....
<hr/> <hr/>	
Who's afraid of humor in politics? Het correspondents dinner in de politieke communicatie	
<i>Huub Wijffes</i>	213
.....	.....
Hare Excellentie!	
<i>Monique Leyenaar</i>	220
.....	.....
Tegen linguïstische armoede. Waarom de verengelsing van Nederlandse universiteiten een verkeerde ontwikkeling is	
<i>Jip Stam</i>	227
.....	.....
Het 'liberalisme' van D66	
<i>Patrick van Schie en Fleur de Beaufort</i>	231
.....	.....
Auteursregister	235
.....	.....

Papieren media leiden een nooddriftig bestaan, en hun overleven op langere termijn is allesbehalve zeker. Het is mede om die reden dat de Teldersstichting zich met de toenmalige redactie van *Liberaal Reveil* in de loop van 2015 heeft gezet aan een herbezinning. Alle ideeën passeerden de revue, van opheffen, via volledig digitaal tot een meer hybride versie, zowel digitaal als op papier. Uiteindelijk is eind 2015 een vernieuwde redactie aan de slag gegaan met de ideeën, waarbij intussen gedurende 2016 het blad in de oude vorm overeind werd gehouden.

Uiteindelijk werd geconcludeerd dat liberaal Nederland een kanaal nodig heeft voor het type communicatie dat zestig jaar lang via *Liberaal Reveil* liep: kalme, wetenschappelijk gefundeerde reflecties op niet altijd hyper actuele vragen. Als dat niet meer (alleen) op papier kan – dan moeten we ook maar het internet opzoeken.

De kleine nieuwe redactie, die gaandeweg verder is uitgebreid, heeft daarom in het nu aflopende jaar enerzijds (aangezien een alternatief ontbrak) toch nog een papieren versie van *Liberaal Reveil* begeleid, maar anderzijds vooral hard gewerkt aan een renaissance van ons tijdschrift. En zodoende houdt

Liberaal Reveil in ieder in de oude vorm vandaag op te bestaan.

Vanaf begin 2017 zal ons tijdschrift onder de nieuwe naam *LR* in elektronische vorm worden voortgezet, met een nieuw acquisitiebeleid, een nieuwe redactie en nieuwe beoordelingsprocedure, en niet in de laatste plaats een nieuw uiterlijk.

Over de wijze waarop u digitaal toegang behoudt tot het blad treft zullen wij u begin 2017 meer informatie toesturen.

Maar ook voor de abonnees die prijs stellen op een papieren editie is er goed nieuws: zolang uw groep nog groot genoeg is, blijft de redactie ernaar streven eens per kwartaal een papieren editie – met wat meerwaarde én een aanzienlijk verbeterd uiterlijk.

De redactie:

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (voorzitter)

mw.drs. F.D. de Beaufort

dr. C.F. van den Berg

prof.dr. R.M. Salomons

dr. B. Steunenbergh

drs. D.P. Turk (eindredacteur)

– Roelof Salomons –

Enkele jaren geleden verscheen een boek van de econoom Dani Rodrik (*De globaliseringsparadox*). Het is een populair wetenschappelijke versie van de artikelen die Rodrik schreef in de jaren dat hij zich als wetenschapper bezighield met de rafelranden van de steeds platter wordende wereld. Na Brexit, Trump en het Italiaanse referendum is er geen betere beschrijving van de recente en komende stembusstrijd. Als nieuwbakken redacteur van *Liberaal Reveil* hoop ik u aan de hand te nemen. U kunt het tevens zien als een introductie.

Rodrik stelt dat als een maatschappij moet kiezen uit globalisering, nationale soevereiniteit en democratie zij slechts twee daarvan kan dienen. Alle drie tegelijkertijd is onmogelijk. Als je daar dieper over nadenkt en democratie een gegeven is, dan gaan globalisering en nationale soevereiniteit dus schuren. Is dat onderliggend niet de reden van de Brexit-stem waar u in deze *Liberaal Reveil* meer over kunt lezen? Het toenemende gemis aan eigen identiteit in een steeds verder globaliserende wereld?

Als econoom ben ik van jongs af aan getraind om te denken in de voordelen van wereldhandel. Dat meer wereldhandel grotere groei en welvaart met zich meebrengt. Op wereldschaal is dat ook het geval. Miljoenen mensen zijn wereldwijd boven de armoedegrens gekomen. Maar er is ook een keerzijde die tevens zichtbaar is in een doorvoerland als Nederland, waar bovengemiddeld is geprofiteerd van de toenemende wereldhandel.

Als puber groeide ik op in Delfzijl, een havenplaats in het noorden van Groningen, waar ik van 1975 tot en met 1992 heb gewoond. In de voorliggende jaren was 1200 hectare industrieterrein gecreëerd, een extra haven gebouwd en hele wijken waren uit de grond gestampt. Een paar maanden geleden heb ik een bezoek gebracht aan de plaats waar ik opgroeide. De industrieterreinen liggen braak, de werkloosheid is schrikbarend hoog, en hele volkswijken worden

gesloopt omdat er geen mensen zijn om de huizen te bewonen. Recent kondigde weer een industrieel concern aan zijn vestiging te sluiten en de productie te verplaatsen. Een kerkje van een dorpje dat is opgeofferd voor de welvaart staat nog fier rechtop tussen lege fabriekshallen.

Een dergelijk bezoek aan de je geboortestreek maakt veel duidelijk. Je ziet de nadelige gevolgen van globalisering. Ik zag dichte scheepswerven omdat ze niet meer concurrerend zijn. Op de arbeidsmarkt concurreren we niet alleen meer lokaal, maar ook met mensen in Bangalore, Hanoi en Shanghai. Aan de ene kant is dat slecht nieuws, maar aan de andere kant zag ik dat veel mensen zich hadden omgeschoold en een baan kregen in de florerende bouw van jachten. En ik zag dynamiek rondom de kenniscentra bij de stad Groningen waar allerlei nieuwe bedrijven ontstaan. Bedrijven die de wereld als hun speelveld zien.

Het is aan de politiek om een antwoord te formuleren op de uitdagingen die globalisering met zich meebrengt. Een antwoord dat zowel gedegen (lieft wetenschappelijk onderbouwd) moet zijn, maar ook praktisch uitvoerbaar is. Waar oog is voor de voordelen die globalisering met zich meebrengt, maar ook voor de lokale uitdagingen. Een antwoord waar ook ruimte is voor nationale identiteit, maar tevens een antwoord dat verder gaat dan simpelweg stellen dat de banen die verloren zijn gegaan terugkomen. Een antwoord dat niet lang meer op zich kan laten wachten. Er komen in 2017 nog meer verkiezingen aan waar links en rechts wordt gemorrelt aan de verworvenheden die globalisering ons heeft gebracht. Het boek van Rodrik biedt vele aanknopingspunten en suggesties. Liberalen zijn van nature positief ingesteld dus dat komt zeker goed.

Prof.dr. R.M. (Roelof) Salomons is (bijzonder) hoogleraar Beleggingstheorie en Vermogensbeheer aan de Rijkuniversiteit Groningen en hoofdstrateg bij Kempen Capital Management.

VOORWOORD

THEMA: BREXIT

In de juli-editie van *Liberaal Reveil* schonk Fleur de Beaufort in haar column al kort aandacht aan de politieke schokgolf die op 23 juni 2016 door Europa trok: de Brexit. Het stof van het Brexit-referendum op 23 juni 2016 is inmiddels neergedaald en het is tijd voor een nadere reflectie op de dieperliggende oorzaken, maar ook de politieke, economische en militaire gevolgen van de soevereine keus van het Britse volk om de Europese Unie te verlaten.

Een half jaar later is al veel duidelijk. Theresa May zal voor eind maart 2017 artikel 50 van het Europees verdrag invoeren, waarna de onderhandelingen tussen Brussel en het Verenigd Koninkrijk beginnen. Brussel is boos. Immers, de Unie was dan wel een project van 'verschillende snelheden', maar wel snelheden in dezelfde richting. Dat is sinds 23 juni niet langer het geval. In plaats van stappen terug te zetten, was de reflex van Brussel echter om na het Brexit-referendum de vlucht naar voren te kiezen.

Veel blijft ook onduidelijk, zoals de vraag of er eerder sprake zal zijn van een 'zachte' of van wat wel een 'harde Brexit' wordt genoemd. Afgaande op het Brusselse onderhandelingssteam, waar onder meer Guy Verhofstadt deel van uitmaakt, lijkt een 'harde Brexit' waarschijnlijk. Zeker Nederland, als traditionele Britse bondgenoot binnen de EU en als belangrijke handelspartner van het Verenigd Koninkrijk, heeft bij een 'harde Brexit' veel te verliezen.

Dit brengt ons bij de eerste bijdrage van dit themanummer. In 'Nederland en Brexit' analyseert Derk Jan Eppink de Brexit vanuit het Nederlands perspectief. Gezien het veranderende speelveld binnen Europa, zal Nederland naast de traditionele maritieme blik ook meer 'continentaal' moeten gaan denken. Bovenal zal het behoedzaam moeten manoeuvreren om de Nederlandse belangen te verdedigen. Een economische breuk staat namelijk haaks op het Nederlands belang.

In de tweede bijdrage gaat Philip van Veller in op het maatschappelijk onbehagen dat zich zo sterk uitte in de Britse roep om soevereiniteit. Het is een onbehagen dat zich eveneens manifesteerde tijdens de Amerikaanse presidentsverkiezingen op 8 november 2016, en in Nederland eveneens aanwezig is. Wat zijn de factoren achter dit onbehagen, en hoe moeten wij liberalen daar een antwoord op formuleren? Het betekent niet alleen dat liberale waarden weer een prominente plek moeten krijgen in het denken en handelen van liberale politici, maar ook dat politici zich bewust moeten blijven van de belevingswereld van brede groepen in de maatschappij.

Nathan Benit belicht in zijn artikel de mogelijke Britse handelsrelaties in de post-Brexit periode. Indien Londen en Brussel binnen twee jaar na het in het leven roepen van artikel 50 geen overeenkomst hebben bereikt, zal het Verenigd Koninkrijk in zowel de letterlijke als de figuurlijke betekenis een eiland zijn. Aansluiting zoeken bij de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) biedt mogelijk uitkomst. Hetgeen zou betekenen dat de 'verloren vader weer terugkeert naar zijn kroost'. Twee leden van de Vrijhandelsassociatie, Zwitserland en Noorwegen, hebben beide een verschillende (handels)relatie met de EU. Benit analyseert zowel het Zwitserse als het Noorse model en oordeelt welke het beste voor de Britten zou kunnen uitpakken. Het valt echter te bezien of Brussel dat oordeel deelt.

Tot slot aandacht voor de militaire gevolgen van de Brexit. In 1954 sneuvelde een initiatief, toen nog zes Europese lidstaten, om een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) op te richten in het Franse parlement. Sinds de uitslag van het Brits referendum klinkt de roep om verdere Europese militaire integratie op het continent echter weer steeds luider. Daniël Turk stelt in zijn bijdrage dat we het Brits verzet daartegen zo lang mogelijk moeten koesteren.

NEDERLAND EN BREXIT

– Derk Jan Eppink –

Weinig landen in de Europese Unie (EU) zullen zoveel gevolgen ondervinden van de Brexit als Nederland. Een ‘harde Brexit’ is meer waarschijnlijk dan een zachte. Nederland heeft in het Verenigd Koninkrijk een belangrijke handelspartner, heeft binnen de EU in de Britten op veel terreinen een belangrijke bondgenoot en deelt met hen een Atlantische reflex plus een maritieme blik. Nederland moet behoedzaam manoeuvreren om de schade te beperken en alternatieve coalities vormen. Het speelveld verandert grondig.

De Nederlandse export naar de overzijde bedraagt ongeveer 40 miljard euro; de import ruim 20 miljard. Er wonen zo’n 40.000 Nederlanders in het Verenigd Koninkrijk; circa 44.000 Britten in Nederland. Twee multinationals, Shell en Unilever, zijn Brits-Nederlandse bedrijven. Bovendien is er nog het ‘Rotterdam effect’. Goederen die via de haven van Rotterdam de Europese douane-unie binnenkomen, worden vervolgens verscheept naar andere landen. Deze worden wel bij de Nederlandse import opgeteld. Veel goederen gaan naar Duitsland, maar ook naar het Verenigd Koninkrijk. Experts stellen dat door de omvang van de Rotterdamse haven de import van Nederland wordt overschat en die van bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk met de EU onderschat. De Britten importeren via de ‘toegangspoort’ tot de Europese douane-unie meer van buiten de EU dan verondersteld. De omvang is echter moeilijk te kwantificeren. Na de Brexit gaat deze goederenstroom niet meer via Rotterdam.

EU-arbeidsmigratie spelbederver

De onderhandelingen worden moeilijk omdat de Britten immigratie als politiek thema centraal stellen. Immigratie forceerde de Brexit. Van 1998 tot 2010, onder Labour regeringen, kwamen 3,7 miljoen immigranten naar het Verenigd Koninkrijk. Tweederde van buiten de EU, uit landen van het vroegere ‘British Empire’. Labour wilde met soepel immigratiebeleid conservatief Engeland met ‘de neus in de diversiteit’ drukken. De nieuwkomers zouden Labour versterken. Mislukt. Labour ligt in puin. Een derde van de nieuwkomers kwam uit de

EU. De Britse regering stelde in 2004 geen overgangperiode in voor vrij verkeer van werknemers met nieuwe EU-lidstaten. Polen trokken massaal naar Engeland. Duitsland had een overgangperiode van 7 jaar. De mensenstroom van vorig jaar naar Europa en de toestand in Calais veroorzaakte een imminent angstbeeld. Gevolg: Brexit.

Britten conceptloos

Premier Theresa May heeft aangekondigd voor eind maart 2017 artikel 50 van het Europees verdrag inroepen. Dan beginnen de onderhandelingen. De Britten, met David Davis de minister voor Brexit voorop, hebben geen eenduidig concept en strategie voor de uitredingsonderhandelingen. Londen wil Britse toegang behouden tot de Europese interne markt, geen geld meer afdragen aan de EU-begroting, de jurisprudentie van het Europees Hof van Justitie niet meer erkennen, maar wel zeggenschap behouden in de wetgeving van de Europese interne markt. Deze prioriteiten staan haaks op elkaar. Zo bepaalt het Hof de interpretatie van Europese wetgeving op alle terreinen. Noorwegen en Zwitserland zijn geen EU-leden, hebben geen directe zeggenschap in EU-wetgeving, maar betalen wel voor de meerwaarde die de interne markt biedt. De Britten willen geen vrij verkeer van werknemers met de EU maar wel een stem behouden in het legislatieve besluitvormingsproces. Bijvoorbeeld: Londen formuleert inzake EU interne markt wetgeving een ‘Britse positie’. Als deze onvoldoende wordt gerespecteerd, verklaart de Britse regering een EU-regel niet van toepassing. Een onwerkelijke situatie. De Britten pikken de krenten uit de pap en laten de pap voor de anderen.

De Britten zullen wel toestaan dat EU-onderdanen die nu in het Verenigd Koninkrijk wonen kunnen blijven. Daarna trekt het zich volledig terug uit het vrij verkeer van werknemers. Conservatief ex-minister van buitenlandse zaken, William Hague, gaf onlangs in de *Daily Telegraph* een voorzet: de Britten bepalen wie er mogen komen, en op welke voorwaarden. De Poolse loodgieter is welkom als hij een baan heeft, maar krijgt geen toegang tot sociale toelagen zoals kinderbijlagen of sociale huisvesting.

Het Verenigd Koninkrijk wordt tegenover de EU een ‘derde land’, een immigratieland zoals de Verenigde Staten of Canada.

Gevolg is dat het interne markt concept – vrij verkeer van goederen, diensten, werknemers en kapitaal – uit elkaar valt. Over elk onderdeel moet vervolgens apart worden onderhandeld voor een handelsverdrag met mogelijk tarieven, standaarden en minimumvereisten. Onderhandelaars van de EU hebben al een onderhandelingstraject uitgestippeld met drie fasen: een scheidingsakkoord, een overgangsakkoord en een finaal akkoord, mogelijk een associatieverdrag. Michel Barnier, hoofdonderhandelaar van de Europese Commissie, heeft ook al een kostenplaatje voor Brits vertrek voorgelegd: 60 miljard euro. Het gaat daarbij vooral om het Brits aandeel in de categorie vastleggingen van de EU-begroting, garanties voor uitstaande leningen bijvoorbeeld van de Europese Investeringsbank (EIB) en gelden voor lopende EU-projecten in het Verenigd Koninkrijk.

Britse koppigheid

In deze constellatie komt de EU frontaal tegenover de Britse regering te staan. Londen heeft nog geen duidelijke strategie en Brussel denkt dat het in een positie is om de duimschroeven aan te draaien. Dat laatste komt voort uit een reflex waarin de Europese instellingen, vooral het Europees Parlement met hoofdonderhandelaar Guy Verhofstadt, het Verenigd Koninkrijk willen straffen en een voorbeeld willen stellen voor andere mogelijke dwarsliggers. Frankrijk ziet de Britten liever vandaag dan morgen vertrekken. Anderzijds staat premier May onder druk van haar eigen Conservatieve partij en de rebelse UKIP, met boegbeeld Nigel Farage, een volledige uittreding te realiseren.

Tijd is een belangrijke factor. In 2020 zijn er Britse parlementsverkiezingen. Tegen die tijd moet Brexit een feit zijn, zo niet dan dreigt een opstand in de Conservatieve partij. In feite is 2019 – als er weer Europese verkiezingen zijn en topposities in EU-instellingen opnieuw worden verdeeld – de ideale ‘cut off date’. Zodra May artikel 50 heeft ingeroepen, treedt een periode van twee jaar in werking waarbinnen een akkoord moet zijn bereikt. Zo niet, is er niets en gelden de normale WTO regels voor de onderlinge handelsbetrekkingen. Desnoods kan die periode worden verlengd, in onderlinge overeenstemming, maar dan ontstaat een vreemde situatie. De Britten moeten dan weer deelnemen aan de Europese verkiezingen van 2019, terwijl ze in 2016

hadden beslist de EU te verlaten. Ze moeten ook onderhandelen over de Europese Meerjaren Begroting 2020-2027, hun jaarlijkse bijdragen en hun onvermijdelijke eis van een ‘rebate’. Problemen alom. De tijdsfactor kan het proces dus erg ‘messy’ maken waarbij conflictstof zich eenvoudigweg opstapelt. Een vechtscheiding.

De historische Britse reflex is de poging (‘divide et impera’) EU-landen onderling te verdelen. De Britse diplomatie reist door Europa, aait en paait op zoek naar bondgenoten en klopt ongetwijfeld ook in Den Haag aan. Britten kennen de kunst en hebben de taal om het ‘eigenbelang’ – ‘the British interest’ – te verpakken in bewoordingen van een schijnbaar hoger ‘algemeen belang’. Nederlanders die menen de Britten goed te begrijpen, vallen vaak voor deze aanpak. Maar in werkelijkheid wordt ook hen een oor aangenaaid.

Met deze methode richtten de Engelsen ooit een wereldrijk op, maar de meeste EU-lidstaten zijn intussen geharnast. Nederland houdt vast aan het concept van de interne markt, zonder welke de eigen exportsector grote schade zou ondervinden. De enige mogelijke bondgenoten, de Oost- en Centraal-Europese lidstaten, voelen zich geschoffeed door de Britse houding inzake EU-arbeidsmigratie. Polen zijn ineens tweederangs burgers. Om van Bulgaren maar niet te spreken.

Europese illusies

Dit Brits isolement voedt dan weer Europese overmoed in Brussel, gebaseerd op vier illusies:

1. De ketters zijn weg! Britten hebben vaak openlijke kritiek op de Europese constructie met als resultaat dat ze een ‘opt-out’ bedongen. Feiten gaven hun gelijk. Het ‘eurostelsel’ is technisch een ‘suboptimale muntunie’ omdat er te veel landen in zitten met te uiteenlopende monetaire opvattingen. De tegenovergestelde interpretaties van alleen al het woord ‘afpraak’ maakt cultuurverschillen duidelijk. Met de eenheidsmunt blijft het doormodderen. Het ‘Europees asielsysteem’ werd een open zone zonder effectieve buitengrenzen. Vorig jaar veroorzaakte de open deurpolitiek een mensenstroom. De Britten bleven buiten de eurozone en het asielsysteem. Ze voorzagen deze problemen.
2. Eindelijk, ‘meer Europa!’ De EU heeft geen gebrek aan plannen, maar aan effectieve uitvoering. Opmerkelijk genoeg behoort het ‘eu-

rosceptische' Verenigd Koninkrijk tot de koplopers bij de uitvoering van Europese wetgeving. Europegezinde landen als België en Italië zijn hekkensluiters. In een EU zonder de Britten zullen de Europese Commissie en het Europees Parlement 'meer macht voor Brussel' opeisen op tal van terreinen: de 'grote sprong voorwaarts'. Zo ontstaat een bureaucratisch centralisme waarbij uitvoering vanzelf verkrumelt, zoals ooit in het Oostblok. De sprong eindigt in de modder.

3. Geef ons nieuwe symbolen! De EU definieert zich als Politieke Unie en rechtsopvolger van het Romeinse Rijk. Daar hoort een leger bij, een 'Europees Leger'. Maar met de Britten verdwijnt ook de ruggengraat uit Europese militaire samenwerking. Het restant is pover. Defensie is wegbezuinigd; het 'vredesdividend' al tien keer verteerd. Nederland moet tanks huren. Het Duitse leger paradeert alleen nog bij een *Zapfenstreich* voor een afzwaaiende generaal. Luxemburg vindt geen rekruten. Dit lijkt niet op de 'US Marines' maar op 'Daar komen de schutters', zoals de Britse serie 'Dad's Army' in Nederland bekend werd. Oproepen tot een Europese Defensie Unie zijn, gezien de defensie uitgaven, gebaseerd op financieel drijfzand. Voor Nederland blijft de NAVO de enige echte verdedigingsorganisatie, vooral dankzij Amerikanen en Britten.
4. Zonder Britten, meer EU-draagvlak onder burgers! Dit is de gevaarlijkste illusie. Naarmate de EU-integratiedwang opvoert, willen meer burgers eraan ontsnappen. Dit ontlokt referenda in lidstaten om Europese beleidsinitiatieven te blokkeren of het Britse voorbeeld te volgen. Verkiezingen krijgen in veel lidstaten onverwachte wendingen met 'Weimar-achtige patstellingen'. Mei 2017 kiest Frankrijk een nieuwe president. Links Frankrijk ligt op apegapen, centrumrechts schuift Francois Fillon naar voren en Marine Le Pen, leider van het Nationaal Front, is de 'anti-establishment-kandidaat'. Als zij wint, is het eurosysteem dood. Maar ook als ze niet wint, stuurt ze de politieke agenda; centrum rechts schuurt aan tegen uiterst rechts. De Europese constructie ontrafelt van onderop.

De factor Trump

Tegenover het Britse gebrek aan een conceptuele benadering staat een Europa dat veel kwetsbaarder is dan het denkt. De verkiezing van Donald Trump tot Amerikaans president verandert bovendien het

krachtenveld grondig. Tijdens de regering Obama, die zich tegen de Brexit uitsprak, stonden de Verenigde Staten eerder aan de kant van de EU. Dat is met Trump volledig anders. Hij kiest de zijde van de Britten – Farage behoort tot zijn intieme vriendenkring – en zal Londen onmiddellijk een handelsverdrag aanbieden.

Als drukmiddel op de EU kan hij het Trans Atlantisch Handel- en Investeringsverdrag (TTIP) in twijfel trekken. Trump richtte zich al tegen het handelsverdrag met landen in de Stille Oceaan (TPP), maar vooral omdat lage lonen ten koste gaan van Amerikaanse werkgelegenheid. Bij TTIP is dat veel minder het geval. Tegen TTIP bestaat zowel in de Verenigde Staten als in de EU sterk verzet vanuit uiterst linkse en – rechtse groeperingen, maar het politieke centrum ziet er nog altijd brood in. Voor Nederland blijft de handelsrelatie met de Britten en TTIP – ons land behoort tot de grootste investeerders in Amerika – van groot belang. Beide staan nu op losse schroeven. Nederland kan met zijn Atlantische tradities een actievare politieke rol spelen in de driehoek: Brussel, Londen, Washington DC. De nieuwe wind uit Washington DC, met de Republikeinse meerderheid en haar masculiene, aanpak dient niet te worden onderschat.

Sleutel tot compromis?

Nederland kan in Brussel ook helpen de meubels te redden als onderhandelingen echt vastlopen. Dat laatste dreigt. De angel van het probleem is het feit dat Londen geen 'vrij verkeer van werknemers' wil. De media noemen dit dikwijls 'vrij verkeer van personen' maar dat klopt niet. Vrij verkeer van personen is deel van het Schengen akkoord waartoe het Verenigd Koninkrijk niet behoort. Het gaat om werknemers.

Tijdens de onderhandelingen over een 'deal' tussen premier Cameron en de EU werd het idee geopperd arbeidsmigratie vanuit de EU af te remmen zodra een bepaalde drempel werd bereikt. Op zichzelf geen onredelijk voorstel waar sommige andere EU-lidstaten, waaronder Nederland, ook oren naar hadden. Het gaat dan vooral om arbeidsmigratie uit Bulgarije en Roemenie. Door het Brexit referendum sneuvelde dit mechanisme.

De Britten maken de fout de onderhandelingen volledig op te hangen aan EU-arbeidsmigratie en zich op te stellen als 'derde land'. Daarmee valt alles in duigen en is de 'harde Brexit' vrijwel onvermijdelijk. Wellicht dat de 'rem' tijdens een impasse toch weer boven water komt.

De Britten zullen onder druk komen te staan om water bij de wijn doen. Inzet is niets minder dan de dominante rol van de City, als globaal financieel centrum. Circa 50% van het Britse handelsoverschot – 18,5 miljard pond – bestaat uit export van financiële diensten binnen de EU. Het gaat om niches zoals derivatenhandel, het verzekeringswezen, hefboomfondsen en vermogensbeheer. De City is zelfs het grootste centrum voor de handel in euro's. Vertrek uit het 'vrij verkeer van werknemers' breekt de City uit het 'vrij verkeer van diensten'. Het Europese continent is het achterland van dit diensten-centrum. Dankzij het 'Europees paspoort' heeft het Britse bank- en verzekeringswezen toegang tot een grote markt. Zonder dat niet. Hetzelfde geldt voor internationale ondernemingen die hun hoofdkwartier in Londen hebben gevestigd. Zij komen ook buiten de Europese interne markt te staan bij een Brexit. Londen dreigt een breuk te pareren met een vennootschapsbelasting van 15%; veel lager dan bijvoorbeeld in Frankrijk. Nederland zal daarin moeten volgen om attractief te blijven als vestigingsplaats voor bedrijven. Een 'economische oorlog' kent alleen verliezers omdat die snel overgaat in politieke conflicten met wederzijdse vergeldingen.

Noordzee Unie

Een economische breuk staat haaks op het Nederlands belang. Dat vereist nieuwe, inventieve vormen van samenwerking die verbinden. Zie hier het voorstel van een 'Noordzee Unie'. Het idee werd als eerste geopperd door de stadstaat Bremen. Landen aan de Noordzee, zoals Nederland, België, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Denemarken en Noorwegen, bespreken gemeenschappelijke aspecten van de Noordzee. Neem: scheepvaart, veiligheid, milieu, (wind)energie, havens. Het woord 'Unie' is wellicht wat groots maar het is wel een belangengemeenschap. Met specifieke aspecten zoals eenvoudige verstrekking van arbeidsvergunningen en rechten van werknemers. Eveneens: soepele kapitaalconstructies voor investeringen en dienstverlening. De Noordzee moet een baken van vrijhandel blijven, met de maritieme blik op de wereld. Er is geen enkele economische reden om eeuwenoude handelstradities rondom de Noordzee te ontwrichten, alleen omdat Brussel boos is.

Nood aan 'continentale blik'

Binnen de Europese machtsverhoudingen moet Nederland continentaal leren denken. Met het vertrek van de Britten uit de EU doemt voor Nederland een

andere realiteit op. Het kan niet meer balanceren op de machtsas Berlijn – Londen maar moet zijn eigen boontjes doppen in wisselende coalities op het continent. Op de Europese Top van 16 september ging het in Slowakije over 'de toekomst van Europa'. Zonder Britten. Voor Nederland is de luxe om met de rug naar het Europese continent te staan voorbij. Heeft Nederland naast zijn 'maritieme blik' eigenlijk wel een 'continentale blik'?

Vanaf het begin van de EEG bepleitte Nederland toetreding van het Verenigd Koninkrijk. Toen de Britten erbij kwamen had Nederland een bondgenoot; interne markt, vrijhandel, zuinige EU-begroting, geen federale vergezichten. Nederland verschool zich vaak achter een Brits veto. De Britse premier was de 'duivel in Brussel' maar tegelijk 'held in Londen'. Den Haag zweeg en behield schone handen. Denen, Zweden of Finen verstopten zich ook achter dat veto. Deze landen moeten voor hun belangen nu zelf aan de bak. Nederland eveneens.

Europees coalitiewerk

Het Europees continent kent grofweg vier natuurlijke coalitiebekkens: de 'noordelijke alliantie' met Scandinavische en Baltische staten; 'Midden-Europa' met de Visegrad landen Polen, Tsjechie, Slowakije en Hongarije; de 'Mediterrane Club' met Frankrijk, Spanje, Italië, Portugal, Griekenland; en Duitsland, het sterkste land in het centrum dat vaak de doorslag geeft. Nederland staat een beetje apart, maar heeft opties.

1. Toekomst van Europa. Nederland is niet voor automatisch 'meer Europa' maar voor een effectievere en meer doelgerichte EU. Dat geluid klinkt ook in de 'noordelijke alliantie', 'Midden-Europa' en Duitsland. Alleen de Europese Instellingen in Brussel leven nog met oude vormen en gedachten.
2. Vrijhandel. De interne markt en handelspolitiek, de feitelijke economische onderbouw van Europa, staat sterk onder druk. Met de 'noordelijke alliantie' kan Nederland denken aan een 'Hanze coalitie' als tegenwicht tegen Duits corporatisme en Frans protectionisme. Nederland heeft naar verhouding de grootste exportsector van de EU, de economische basis van de verzorgingsstaat. TTIP, het beoogd EU-handelsverdrag met de Verenigde Staten, wankelt. Voor Nederland is het cruciaal Duitsland op het TTIP-spoor te houden.

3. Migratie. ‘Midden-Europa’, vooral Hongarije, bouwde vorig jaar zelfstandig hekwerken om de migratiestroom te stoppen. Duitsland maakte met zijn ‘Refugees welcome’ een historische blunder. ‘Midden-Europa’ is niet altijd politiek correct, maar de hekwerken bezorgden ook Nederland politieke opluchting.
4. Het eurosysteem. Als de recente mini-top Duitsland, Frankrijk en Italië een voorafspiegeling wordt voor besluitvorming in het eurosysteem is dat zorgwekkend. Nu staat ‘soliditeit’ (Duitsland, Nederland, Finland) tegenover ‘solidariteit’ met de Mediterrane Club die streeft naar een geldstroom zuidwaarts. Een driehoek ‘Berlijn, Parijs, Rome’ maakt het economisch sterke Duitsland mentaal zwakker tegenover eisen van de Mediterrane Club.

Blik op Duitsland

Uiteindelijk draait alles om Duitsland. Sinds de Duitse eenwording in 1870 is de inbedding van Duitsland in Europa het centrale politieke thema. Nederland heeft een goede bilaterale relatie maar heeft het een ‘blik op Duitsland’? In het Nederlands onderwijs hangt de Duitse cultuurtaal afschaffing

boven het hoofd. Het Duits van de politiek-culturele elite zakt ver onder het ‘niveau Rudi Carrell’. Gebrek aan interesse. Wie echter de taal niet kent, kan de Duitse psyche niet doorgronden. Gevolg is dat Nederland in Berlijn snel overkomt als ‘zeurkous’ en belandt in de irrelevantie. Een Nederlandse ‘continentale blik’ vereist vooreerst een haarfijn aanvoelingsvermogen van Duitsland en ingenieus Europees coalitiewerk. Voor Nederland is een dominant Duitsland ongemakkelijk, maar een dolend Duitsland veel gevaarlijker.

Samenvattend: het Nederlands belang vereist een zo gering mogelijke schade bij het Britse vertrek. Zonder Britten moet Nederland op het Europees continent gewiekster opereren in een wereld van wisselende coalities. Daarin blijft uiteindelijk de band met Duitsland primordiaal. Het ironische van de Europese geschiedenis is dat, na twee wereldoorlogen, Duitsland een Europees verband bijeenhoudt waarvan ooit het doel was Duitsland te bedwingen.

Mr.dr.s. D.J. (Derk Jan) Eppink is senior fellow bij denktank London Policy Center in New York.

VAN BREXIT TOT SOEVEREINITEIT: OVER DE NOODZAAK VAN EEN LIBERAAL ANTWOORD OP MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN

– Philip van Veller –

De Brexit noopt niet alleen tot reflectie op de Europese Unie (EU), maar vooral op de zorgen van een substantieel deel van de bevolking. De Britse roep om soevereiniteit is de uiting van een maatschappelijk onbehagen dat zich in Nederland net zo goed voordoet. En overigens, getuige de winst van Donald Trump, ook in de Verenigde Staten. Een liberaal antwoord is geboden. Dat antwoord kent twee kernelementen. In de eerste plaats moeten (ook) liberale politici zich bewust blijven van de belevingswereld van brede groepen in de maatschappij. Ten tweede moeten de liberale waarden weer een prominente plek krijgen in het denken en handelen van liberale politici. Onze opvattingen met betrekking tot vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid moeten leidend zijn; meer dan de geldende systemen en de financieel-economische afwegingen die nu de boventoon lijken te voeren.

Brexit als wake-up call voor de EU?

Zelden zitten ze ernaast, de Engelse bookmakers. De dag vóór het Britse referendum over het al dan niet verlaten van de EU voorspelde gokbedrijf William Hill, het grootste van het land, dat het Verenigd Koninkrijk in de EU zou blijven met een kans van 81%. Maar zelfs de gokbazen werden verrast, op die 23^e juni. Het werd een vertrek: 51,9% van de Britse kiezers koos voor het verlaten van de EU. De opkomst was 72,2%.

De Nederlandse politieke reacties op de Brexit gingen overwegend over de EU. Lees de eerste kabinetsbrief over dit onderwerp: ‘Het kabinet is van mening dat dit signaal van het Britse electoraat serieus dient te worden genomen. Ook in andere lidstaten, inclusief in ons eigen land, leven zorgen over het functioneren van de EU. Het kabinet zet ook dan onverkort in op een beter Europa en blijft werken aan een EU die verder hervormt, zich focust op hoofdzaken en daarop resultaten boekt. Een EU die

banen helpt creëren, en die meerwaarde biedt bij de gezamenlijke aanpak van gedeelde uitdagingen zoals op het gebied van veiligheid, migratie, klimaat en energie. Kortom, een EU die werkt aan een goede toekomst voor burgers en bedrijven in alle lidstaten en die stabiliteit brengt in een wereld van onrust.’¹

Vier dagen na het referendum, op 27 juni, werd in de Tweede Kamer voor het eerst gedebatteerd over het nieuws uit het Verenigd Koninkrijk. VVD-fractievoorzitter Halbe Zijlstra legde, net als andere deelnemers aan het debat, vooral een link met de staat van de EU: ‘Laat Europa uit dit slechte nieuws een waardevolle les trekken, laat het een wake-up call zijn.’²

De term ‘wake-up call’ werd nog veel vaker gebruikt in dat debat. Maar ook later, als op 5 juli de Tweede Kamer plenair debatteert over de uitkomsten van de Europese top die op het referendumnieuws volgde, wordt niet ingegaan op de diepere beweegredenen van de tegenstemmers. Vooral de toekomst van de EU is het grote thema. VVD-Tweede Kamerlid Anne Mulder: ‘In het debat van vorige week is door verschillende woordvoerders ook al een aantal keren gezegd dat de Europese Unie niet meer een gevoel van veiligheid en welvaart oproept, maar steeds meer een gevoel van onzekerheid en bedreiging, van het geen grip meer hebben op je leven. Open binnengrenzen worden een probleem als je de buitengrenzen niet onder controle hebt en als je ze onvoldoende bewaakt. En dan zegt het mensen niet meer zo veel dat de Europese Unie goed is voor economische groei en banen en daarmee ook voor sociale zekerheid en goede gezondheidszorg. De vraag is: hoe moet het nu verder met de Europese Unie? Er zijn eigenlijk twee groepen mensen. Sommige mensen zijn blij als een land uittreedt, als de Europese Unie uit elkaar valt en als de grenzen gesloten zullen worden. We hebben in het Verenigd Koninkrijk gezien wat dat kan betekenen en wat voor risico je daardoor kunt lopen. Er zijn echter ook eurofielen, mensen die altijd en bij

elk probleem zeggen dat meer Europa de oplossing is en die de trein maar willen laten doordenderen. Maar daardoor loop je het risico dat die trein doordendert tot aan het eindstation, terwijl er niemand meer in zit, omdat iedereen er onderweg uit is gesprongen. Als mensen uit een denderende trein springen, leidt dat vaak tot rotzooi.³

Al na een maand was het onderwerp Brexit vooral een vraagstuk geworden over de positie van het Verenigd Koninkrijk binnen de EU, de snelheid waarmee zij de EU (eventueel) verlaat, de gevolgen voor de Britten en – vooral – voor ons. Uit het discours blijkt niet dat politici zich bovenmatig bezighouden met de diepere beweegredenen van de tegenstemmers, laat staan dat zij zich daar verder over uitspreken. Zoals VVD-Europarlementariër Hans van Baalen bijvoorbeeld stelde: ‘Een groot gedeelte van de Britse bevolking heeft immers uit een emotionele opwelling voor een brexit gestemd, zonder de financiële en politieke impact te kunnen overzien.’⁴

Als de Brexit een ‘wake-up call’ was, dan staat ons meer te doen dan alleen discussiëren over de toekomst van de EU. De term ‘wake-up call’ is alleen goed gekozen als het niet alleen gaat over het ontwaken van de EU, maar ook van de (liberale) politici in Nederland zelf. Er is namelijk veel meer aan de orde dan alleen een afwijzende houding van een (zeer minieme) Britse electorale meerderheid ten opzichte van de EU. In het Verenigd Koninkrijk evengoed als in Nederland.

Take back control

De Britse onderzoeker (en voormalig politicus) Lord Ashcroft publiceerde vlak na het EU-referendum de resultaten van een grote enquête naar de beweegredenen van de kiezers.

Voor dit onderzoek werden 12.369 respondenten ondervraagd op de dag van het referendum zelf. Wat bleek: niet een gepercipieerd migratieprobleem was de voornaamste reden om voor uittreding te stemmen, maar een verlangen naar (meer) soevereiniteit. Bijna de helft van de stemmers (49%) die tegen stemden, gaven als de belangrijkste reden daarvoor ‘het principe dat beslissingen over het Verenigd Koninkrijk genomen zouden moeten worden in het Verenigd Koninkrijk zelf’. Een derde (33%) gaf als belangrijkste reden dat het verlaten van de EU de ‘beste mogelijkheid gaf om de controle te herwinnen over immigratie en de eigen grenzen’. Slechts een achtste van de tegenstemmers (13%) zei dat een verblijf in de EU zou betekenen dat er ‘geen keus

meer zou zijn rond een uitbreiding van de EU of de macht van de EU in de komende jaren’.⁵

Onvrede over de EU an sich was dus niet doorslaggevend, en evenmin was de angst voor migranten de belangrijkste factor. ‘Take back control’ was de slogan van het ‘Vote leave’-kamp. En dat was precies wat de meeste stemmers voor uittreding wilden. De controle terug, het gevoel van soevereiniteit over de eigen beslissingen. Het was de onvrede over de onmogelijkheid daarvan, woede bij sommigen, die tot ontlading kwam. Ook het gezaghebbende liberale blad *The Economist* wees op de woede (‘anger’) die in brede kringen van de Britse samenleving leeft: ‘Zoals de brexit laat zien, slaan mensen van zich af als ze het gevoel hebben geen controle te hebben over hun eigen leven of niet te delen in de voordelen van globalisering.’⁶

De Brexit-uitslag was de uiting van een maatschappelijk onbehagen dat dieper zit dan de teleurstelling over het democratisch gehalte van de EU. En de – retorische – vraag is of dat onbehagen alleen in het Verenigd Koninkrijk speelt. In Nederland zijn dezelfde tendensen te zien.

De stemming in Nederland

Sinds 2008 brengt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) ieder kwartaal de mening van burgers over maatschappelijke onderwerpen in kaart. Mede naar aanleiding van de Britse referendumuitslag ging het SCP in zijn meest recente rapportage wat dieper in op de stemming van Nederlanders ten opzichte van de EU. De onderzoekers constateren dat de steun in Nederland voor het EU-lidmaatschap sinds de voorlaatste enquête (dat was vóór het referendum en de eerste zichtbare gevolgen daarvan) aanmerkelijk was toegenomen. Nu vindt 46% in plaats van 39% het Nederlands lidmaatschap van de EU een goede zaak. Dat is nog steeds geen hoog percentage, maar in vergelijking met de voorafgaande kwartalen wel een omslag. Een vraag is of dit te maken heeft met de directe effecten waar het Verenigd Koninkrijk mee werd geconfronteerd (koersdaling van de pond, politieke verwickelingen), en de speculaties over een nog somberder Britse toekomst. Wellicht hangt de Nederlandse houding ook samen met een gevoel van ‘onvermijdelijkheid’: er is veel kritiek en onvrede, maar vooral economisch zien de meeste mensen geen alternatief voor het lidmaatschap. De onvrede uit zich in de antwoorden op andere vragen dan die naar de steun voor het lidmaatschap op zich. Zo vindt onveranderd meer dan de helft van de

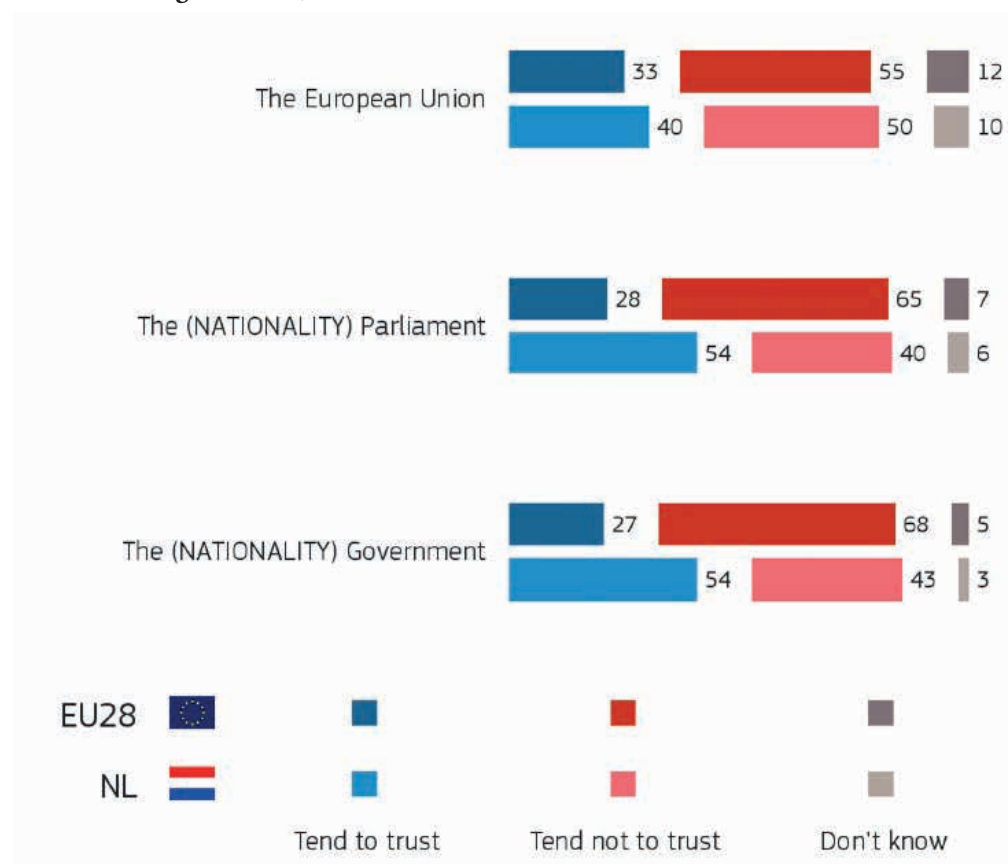
Nederlanders (56%) dat de politiek in Den Haag te veel macht aan Brussel heeft afgestaan.⁷ De roep om 'control' is dus niet specifiek Brits.

Over de lange termijn bezien en kleine schommelingen van kwartaal tot kwartaal daargelaten, daalt de steun voor het EU-lidmaatschap. In totaal blijft de groep voorstanders echter nog wel groter dan de groep tegenstanders. Die steun is echter verdeeld naar opleidingsniveau. Onder hoger opgeleiden zijn de voorstanders van het EU-lidmaatschap van 2008 tot en met nu steeds duidelijk in de meerderheid; onder lager opgeleiden zijn sinds 2012 juist de tegenstanders meestal in de meerderheid.⁸

Ook de EU zelf verdiept zich in de publieke opinie binnen de lidstaten. De 'Eurobarometer' (namens de Europese Commissie in Nederland uitgevoerd door TNS NIPO) laat zien dat de Nederlanders een matig vertrouwen in de EU als instituut hebben. Waar 54% van de Nederlanders vertrouwen heeft in de nationale overheid, heeft 40% van de Nederlanders vertrouwen in de EU. Exact de helft van de Nederlanders, 50%, vertrouwt de EU niet. Dat percentage is sinds de vorige rapportage van de herfst van 2015 met vier procentpunt gestegen. De Nederlanders zijn nog wel positiever dan het EU-gemiddelde van 33%.⁹

Figuur 1:

Vertrouwen in EU, nationaal parlement en nationale overheid (Nederland en EU-gemiddelde)

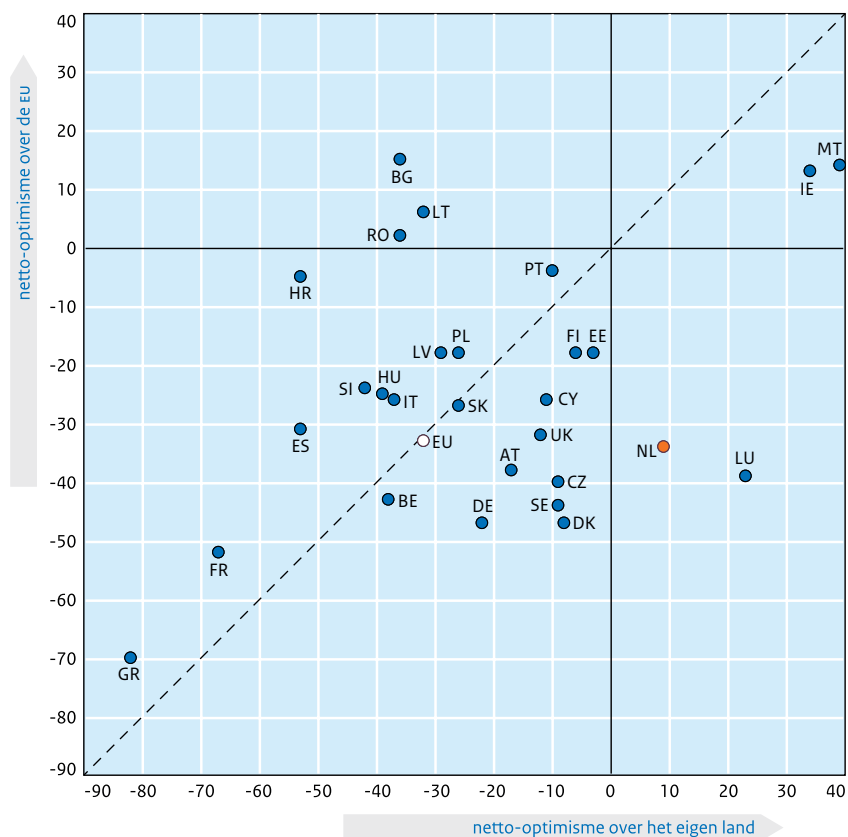
Bron: Eurobarometer voorjaar 2016¹⁰

Een overweldigende steun is het niet, maar Nederlanders zijn dus iets positiever over de EU dan de gemiddelde Europeaan. Dit sluit aan bij het beeld dat opdoemt als de 'stemming onder de Nederlanders' over overheid en politiek *in het algemeen* nader onder de loep wordt genomen. Daarmee bevinden we ons in het zogeheten 'positieve segment' binnen Europa. De steun voor democratie als regeervorm is vergelijkbaar met elders, de tevredenheid met de democratische praktijk en het politiek vertrouwen zijn hoger dan in andere Europese landen.¹¹

Misschien zijn de Nederlanders in Europees perspectief tevredener dan anderen, Nederlands onderzoek stuit daarentegen op een veel zorgwekkender beeld dan de Eurobarometer suggereert. Volgens Europese cijfers zijn er ongeveer evenveel mensen in Nederland die het met het land eerder de goede kant op vinden gaan (40%) als die het de verkeerde kant op zien gaan (38%). Nederlands onderzoek van het SCP levert een aanzienlijk pessimistischer beeld van de publieke opinie in Nederland op. Als mensen in het laatste kwartaalonderzoek de richting

Figuur 2:

Netto-optimisme van Europeanen over de EU resp. het eigen land

Netto optimisme (= % 'gaat de goed kant op' – % 'gaat de verkeerde kant op') over eigen land en de Europese Unie.

Afkortingen betreffen EU-gemiddelde (EU) en landen in de EU: België (BE), Bulgarije (BG), Tsjechoï (CZ), Denemarken (DK), Duitsland (DE), Estland (EE), Ierland (IE), Griekenland (GR), Spanje (ES), Frankrijk (FR), Kroatië (HR), Italië (IT), Cyprus (CY), Letland (LV), Litouwen (LT), Luxemburg (LU), Hongarije (HU), Malta (MT), Nederland (NL), Oostenrijk (AT), Polen (PL), Portugal (PT), Roemenië (RO), Slovenië (SI), Slowakije (SK), Finland (FI), Zweden (SE) en Verenigd Koninkrijk (UK).

Bron: SCP¹³

van Nederland 'al met al' moeten beoordelen, vindt maar liefst 61% het meer de verkeerde kant op gaan en 28% meer de goede kant. De maatschappelijke onvrede is hoog, en dan gaat het meer om de samenleving en de politiek dan om de economie. Cijfers van eerder dit jaar die dit illustreren: 69% is voldoende tevreden over de economische situatie, 71% verwacht hierin de komende twaalf maanden geen verslechtering. Hoewel de economische stemming de afgelopen kwartalen licht verslechterde, is men in vergelijking met eerdere jaren positief. Maar het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering is over de langere termijn bezien laag (45% heeft voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer, 41% in de regering). Het kwalitatieve onderzoek van het SCP, waarbij met enquêtes en gesprekken verder wordt ingezoomd, laat een negatieve stemming zien over de politiek en de regering. Men vindt dat de politiek de verkeerde keuzes maakt (op het gebied van vluchtelingen, de gezondheidszorg), te weinig naar burgers luistert (en bijvoorbeeld te veel naar de EU) en vermoedt dat de regering de grip op belangrijke problemen kwijt is. 'Ook in de groeps gesprekken heeft men geen hoge verwachtingen van het kabinet. De deelnemers wekken de indruk dat ze afgehaakt zijn, niet (alleen) uit desinteresse, maar omdat ze er eigenlijk niet meer in geloven', aldus het SCP in zijn rapport eerder dit jaar.¹²

Nederlanders zijn nog wel tevredener dan de burgers van andere Europese landen. Maar er is een duidelijk verschil waar te nemen in politieke steun tussen hoger en lager opgeleiden. Hogeropgeleiden zijn tevredener met de democratie, minder cynisch over politiek en ervaren grotere politieke responsiviteit. Dit is zorgelijk, als de onvrede steeds groter wordt. De onvrede kan structureel worden: men is eerst nog ontevreden met de regering, na verloop van tijd kan dit ook overgaan in ontevredenheid met politieke instellingen en de democratie als geheel.¹⁴

Maatschappelijk onbehagen

Meer dan 60% van de Nederlanders vindt het dus 'de verkeerde kant opgaan' met ons land. En dit terwijl de individuele situatie van veel mensen desgevraagd positief wordt beleefd: het aandeel gelukkigen is minstens 57% groter dan het aandeel ongelukkigen. 'Met mij gaat het goed, maar met de samenleving slecht', lijkt nog steeds het adagium.

Breed in Europa (maar gedifferentieerd per land)

leeft onder de bevolking een gevoel van maatschappelijk onbehagen: een perceptie van onbeheersbare achteruitgang en collectieve machteloosheid om die achteruitgang te stoppen.

Langzamerhand wordt dit onbehagen 'ontdekt'. Mede naar aanleiding van – soms – verrassende verkiezings- en referendumuitslagen zijn analyses gepubliceerd die duiden op de 'boze burger' in verschillende gedaanten. Een van deze analyses voert de kern van dit fenomeen zelfs terug naar Freuds inzichten omtrent het 'onbehagen in de cultuur'. In die visie legt het 'realiteitsprincipe' het op dit moment in het maatschappelijk leven steeds meer af tegen het 'lustprincipe', waarin emoties en verlangens de boventoon voeren boven wetenschappelijk bewezen feiten en de complexe buitenwereld.¹⁵

Sociologisch onderzoek wijst uit dat het gevoel van achteruitgang wordt beleefd op vijf aspecten: het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen (maakbaarheid), verlies van ideologie, verlies van politieke macht, verlies van gemeenschapszin en toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid.¹⁶

Het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen is de eerste factor van maatschappelijk onbehagen. Waar voorheen de (technologische) vooruitgang tot optimisme stemde, leeft nu een gevoel dat die vooruitgang er onvoldoende was of ons in ieder geval niet heeft gebracht wat we ervan verwachtten. Bovendien moeten we (nog steeds) leven met vaak onzichtbare risico's, zoals van klimaatverandering, terrorisme en de wereldwijde financiële crisis.

Het verlies van ideologie is een tweede factor. Het gaat hier om een (gedeeld) besef van waar het met de samenleving heen zou moeten gaan. Ook hier leeft het idee dat het ontbreekt aan vooruitgang.

Een derde element is *het verlies van politieke macht*. Het vertrouwen in de politiek die zaken kan aanpakken staat onder druk. Veel vraagstukken die voorheen onderwerp waren van politiek debat, zijn gedepolitiseerd en worden als technische opgave ter hand genomen door onbekende, vaak op afstand georganiseerde organisaties. Bovendien zijn de EU en internationale organisaties nu bepalende arena's die letterlijk en figuurlijk op afstand staan.

Ten vierde wordt *verlies van gemeenschapszin* aangegeven. Hierbij gaat het om een perceptie van een afname in gedeelde normen, waarden en solidariteit. Ooit begonnen met secularisatie, is via de individualisering nu een gevoel doorgedrongen dat er geen gedeeld moreel kompas meer is, noch een bijbehorend gedrag.

Tot slot speelt een *toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid* een belangrijke rol. Hierbij gaat het nadrukkelijk niet per se om een waardering van de eigen economische situatie, maar die van maatschappelijke ontwikkelingen. Genoemd worden de grote schommelingen in de economie, een afname van opwaartse mobiliteit, de invloed van globalisering, en afbouw van sociale-zekerheidsarrangementen.

Welke mensen hebben deze beelden? De meest uitgesproken pessimistische groep bestaat uit mensen van middelbare leeftijd, met een lage opleiding, uit een lagere inkomensgroep, in een lastige financiële situatie. Zij dichten zichzelf vaak weinig controle over hun leven toe. Ook degenen die vinden dat de kloof tussen rijk en arm te groot is, dat het EU-lidmaatschap geen goede zaak is, dat de euro niet had moeten worden ingevoerd en dat de eigenheid van Nederland verdwijnt, komen hoger uit op de maatstaf 'maatschappelijk onbehagen'. Hun ressentiment is hoog en de tevredenheid met de politiek en de economie is laag. Ook onder *Telegraaf*-lezers en kiezers van de PVV en de SP is relatief veel maatschappelijk onbehagen. Daartegenover zijn vrijwilligers, lezers van kwaliteitskranten (*de Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*) en kiezers van de VVD, het CDA, D66 en GroenLinks juist optimistischer. Maatschappelijk pessimistische burgers zijn mensen die vooral risico's zien in de huidige samenleving, die hun wereld minder complex maken door zich te richten op wat dichtbij en bekend voelt, en die zich eerder terugtrekken uit de samenleving dan erin participeren.¹⁷

Mensen die het meer de goede kant op vinden gaan hebben het vaker over de economie, terwijl mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan het vaker hebben over vluchtelingen en de zorg.¹⁸ Statistisch onderzoek toont aan dat veranderingen in optimisme en pessimisme binnen landen worden verklaard door economische groei, werkloosheid, en de netto bijdrage aan de EU(!).¹⁹ Maar het maatschappelijk onbehagen is niet weg te nemen met gunstige economische cijfers en vooruitzichten. Het gaat ook om het samenleven in ons land, de overheid en de politiek, de immigratie en integratie, en de zorg. Bij de aangegeven maatschappelijke problemen staat 'immigratie en integratie' nog steeds bovenaan, zij het een stuk minder dominant dan in de drie voorgaande kwartalen. Op de tweede plaats in het nationale probleembesef staan kwesties die door het SCP worden gekwalificeerd als 'samenleven en normen en waarden' en op de derde plaats 'gezondheids- en ouderenzorg'. Evenals in vorige kwarta-

len maken 'inkomen en economie' en 'politiek en bestuur' de top vijf compleet. In de toelichtingen waarom het duidelijk de verkeerde kant op gaat, gaat het vaak over negatieve aspecten van de multiculturele samenleving, van kritiek op onaangepast gedrag van nieuwkomers via de signalering van (omgekeerde) discriminatie en ongelijke behandeling tot verontwaardiging en verdriet over de bedreiging van de eigen 'way of living' (Zwarte Piet, Efteling).²⁰

Diverse malen komt in onderzoeken een significant verschil naar boven in maatschappelijke opvattingen tussen hoger en lager opgeleiden. Is er sprake van een expliciete 'tweedeling' tussen een tevreden hoogopgeleid deel van de bevolking, en een deel dat lager opgeleid is vol maatschappelijk onbehagen? Onder andere de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) heeft zich hier over gebogen. In Nederland zijn geen twee afgebakende maatschappelijke blokken. Tussen twee uitgesproken tegengestelde sociaal-culturele 'families' van hoog- en laagopgeleiden bevinden zich grote middengroepen. Het gaat de WRR (vooralnog) te ver om te spreken van een maatschappelijke scheidslijn. Toch is alertheid geboden, want meerdere signalen wijzen op een mogelijke toenemende verwijdering tussen de groepen. Gescheiden netwerken leiden – op den duur – tot gescheiden werelden.²¹ Ook uit liberaal oogpunt is dat geen wenkend perspectief. Daarom zouden (liberale) politici ook oog moeten hebben voor de percepties en opvattingen van mensen die kampen met (sterke) gevoelens van maatschappelijk onbehagen.

Kloof tussen politici en (ontevreden) burgers?

Hebben politici daadwerkelijk gevoel voor alle groepen, ook de – over het algemeen – lager opgeleide, pessimistische mensen met zorgen over de samenleving? Dat is nog maar de vraag. In de afgelopen anderhalve eeuw is de politieke leiding van ons land veranderd van een erfelijke, aristocratische elite in een meritocratische, academische elite. Hedendaagse politici en andere leiders in het openbaar bestuur en maatschappelijk middenveld hebben weliswaar verschillende maatschappelijke achtergronden, maar zijn allen hoogopgeleide burgers met een professionele achtergrond. En dit terwijl ruim 55% van de kiezers nog steeds middelbaar of lager is opgeleid.

Het gevaar is dat de zorgen en meningen van lager en middelbaar opgeleiden onvoldoende door hun hoger opgeleide vertegenwoordigers worden gehoord, erkend en verwoord. Lopen de opvattingen van kiezers, respectievelijk het kader van partijen

uiteen langs de lijnen van de verschillende inzichten tussen lager respectievelijk hoger opgeleiden? Helaas wordt deze hypothese vooralsnog door onderzoek bevestigd. Zo neigen met name bij PvdA en VVD de partijkaders meer naar multiculturalisme en zijn zij meer pro-Europees dan hun kiezers.²²

Wat minder op de links-rechts-schaal, maar zeer sterk op de sociaal-culturele dimensie denken bestuurders – hetgeen ook overwegend zo is – dat de burger per saldo aan de nationale, traditionele kant van de schaal zit. Zij zien zichzelf aan de andere – internationale, kosmopolitische – kant geplaatst.

Wat uiteindelijk telt, ook voor de kiezer, is de politieke praktijk. Grote delen van de kiezers stemmen naar aanleiding van standpunten in het verkiezingsprogramma (een derde) en/of de ideologie van een partij (ook een derde). Echter, ook hier toont onderzoek aan dat er slechts gedeeltelijk een relatie is tussen hetgeen de kiezers willen (ook degenen die op hun specifieke partij stemden!) en deze politieke praktijk, en dan ook nog zeer indirect en met grote vertraging. Inhoudelijk en door de tijd heen zijn verschillen waar te nemen in de opvattingen die partijen enerzijds publicitair en in de politieke arena te berde brengen, en de verkiezingsprogramma's en stukken als de beginselprogramma's anderzijds. Kiezers kunnen niet aangeven wat (hun eigen!) politieke partijen echt willen: hun inschatting van partij-opvattingen rond belangrijke onderwerpen, en de daadwerkelijke standpunten die deze partijen in de politieke praktijk naar voren brengen, lopen uiteen. Ook rond de EU. Niet de kiezers, maar de politici zijn beweeglijk.²³

Politici hebben dus vaak een andere (in ieder geval hoger opgeleide) achtergrond dan het grootste deel van het electoraat. Ook zijn er verschillen tussen hun officiële en eerder geformuleerde standpunten en de politieke praktijk. Het zijn beide factoren waardoor zij de aansluiting dreigen te missen bij mensen met maatschappelijk onbehagen.

Roep om soevereiniteit

De stem voor een Brexit was de uiting van een maatschappelijk onbehagen en een streven naar meer 'control'. In Nederland leeft hetzelfde gevoel. Ook hier vinden veel mensen het 'de verkeerde kant op gaan' en is er onvrede over bijvoorbeeld de mate waarin zeggenschap is overgedragen aan de EU.^A

A Of dat nu terecht is of niet laat ik hier bewust terzijde. De gevolgen van deze perceptie zijn er niet minder om. Zie het Thomas theorema: een begrip uit de sociologie dat weergeeft

Kennelijk heerst er een vertrouwenskwestie waar politici niet aan voorbij mogen gaan.

De Britten vroegen om *soevereiniteit*; het was een roep om de zaken in eigen hand te nemen uit een verlangen naar autonomie. Of dat nu in de praktijk mogelijk is of niet, en al dan niet zonder de financiële en politieke impact te kunnen overzien.

Het is gebruikelijk onderscheid te maken tussen interne soevereiniteit (een bepaalde manier om de macht te organiseren binnen een land) en externe soevereiniteit (de vraag naar de positie van een politiek verband binnen de internationale orde en daarmee hoe de wereld als geheel politiek en juridisch is georganiseerd).²⁴ Zowel de interne als externe soevereiniteit hangt in liberaal perspectief samen met het leerstuk van volkssoevereiniteit. In welke mate en onder welke voorwaarden is een volk (en in het geval van externe soevereiniteit zijn overheden) bereid zijn autonomie en vrijheid in te leveren voor een 'hoger' verband?

Zowel het perspectief van de interne, als dat van de externe soevereiniteit is interessant. De achtergronden van de uitslag van het Brexit-referendum lijken, gezien het dieper liggende maatschappelijk onbehagen, beide vormen van soevereiniteit te beslaan. Hoe legitiem wordt de EU bevonden? Gewezen kan worden op een zwak Europees identiteitsbegrip, en de zeer lage opkomst bij de verkiezingen voor het Europees Parlement. Een vrije in- en uit-treding is een van de cruciale voorwaarden om nog over soevereiniteit te kunnen spreken voor een staat binnen een internationaal verband. En die uittreding is nu precies waar het bij de Brexit op uit lijkt te draaien. De ultieme bevestiging van externe soevereiniteit dus. Maar het lijkt er sterk op dat de uitslag ook van doen heeft met de mate waarin er nog sprake is van een gevoel van interne soevereiniteit. Maatschappelijk onbehagen en (gebrek aan) vertrouwen hangen nauw met elkaar samen. Er schort iets aan het vertrouwen bij een substantieel deel van de burgers in de overheid.^B Gaat de onvrede immers niet verder dan de EU?

dat wanneer mensen situaties als werkelijk definiëren, die situaties werkelijke gevolgen hebben. De definitie van de situatie is dus van invloed op het handelen. Deze gedachte is afgeleid uit studie van de Amerikaanse socioloog William Thomas: *The child in America: Behavior problems and programs* (1928), waarin de beroemde zin 'If men define situations as real, they are real in their consequences' verscheen.

B Overigens lijdt niet alleen de overheid aan een zorgwekkend laag vertrouwen. Grote ondernemingen krijgen in augustus 2016 gemiddeld een 5,6; dat is aanzienlijk lager dan de afgelopen jaren en net zo laag als begin 2009, in de crisis.

Naar een liberaal antwoord

De uitslag van het Brexit-referendum legde de vinger op een zere plek. De roep om soevereiniteit hangt in belangrijke mate samen met een gevoel van maatschappelijk onbehagen dat ook in Nederland leeft, zij het weliswaar minder dan elders in Europa. De politieke elite reageert daar nog onvoldoende op door zich in het discours met name te richten op de EU zelf.

Aan de prestaties van onze overheid wordt niet breed getwijfeld. Aan het democratisch stelsel als zodanig ook niet. Het gaat eerder om de maatschappijbrede aansluiting, de responsiviteit van politici binnen dat stelsel. Er wordt in toenemende mate getwijfeld of en zo ja, in hoeverre de (interne) soevereiniteit van de politieke macht nog wel is gerechtvaardigd.

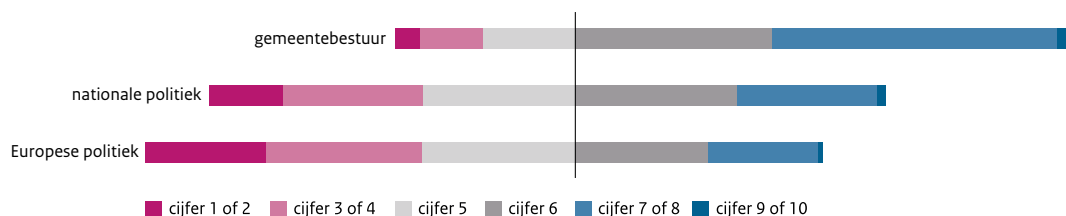
Zoals de Belgische publicist David van Reybrouck verwoordde: 'Machteloosheid is het codewoord van deze tijd: machteloosheid van de burger jegens de regering, van de regering jegens Europa, en van Europa jegens de wereld. Iedereen kijkt neer op de puinhopen onder hem en blikte vervolgens omhoog, niet langer met hoop en vertrouwen, maar met wanhoop en woede. Macht vandaag: een ladder vol vloekenden.'²⁵ Daarmee raakt de problematiek aan een – naast effectiviteit – fundamenteel element in de democratie: de legitimiteit. Hoe kan de legitimiteit onder bredere lagen van de bevolking worden herwonnen?

Met name de lokale en de landelijke politiek, en hun onderlinge wisselwerking, zijn daarbij belangrijk. In het gemeentebestuur heeft men het meest vertrouwen.²⁶

Maar in termen van gepercipieerd belang scoort de landelijke politiek hoger. De nationale overheid wordt door Nederlanders op alle onderwerpen het meest verantwoordelijk gehouden. Zelfs voor taken die gedecentraliseerd zijn naar de gemeenten, zoals de zorg voor langdurig zieken en ouderen, vindt men dat de nationale overheid nog steeds de meeste verantwoordelijkheid draagt.²⁸ De landelijke politiek beschouwt men dus als de belangrijkste arena om iets daadwerkelijk te veranderen. De gemeente, waar ook nog eens veel vertrouwen in is, is een goede tweede. Op veel aspecten wordt de gemeentelijke overheid dan wel niet de grootste, maar wel een grote rol toegekend. De EU daarentegen wordt veel minder verantwoordelijk gehouden. Dit is in lijn met de roep om meer nationale (externe) soevereiniteit. De bal ligt bij de nationale overheid; die wordt het meest verantwoordelijk gehouden. Samen met de gemeenten ligt hier een mooie mogelijkheid om het vertrouwen in de overheid te versterken (de interne soevereiniteit). De landelijke politici moeten die verantwoordelijkheid samen met de lokale politici oppakken; de EU als arena doet er in de ogen van het electoraat minder toe en er is ook minder legitimiteit voor de beslissingen die daar worden genomen. Dat betekent dat ten opzichte van de EU het landsbelang meer voorop zal staan. Een tendens die Europa-breed ook zichtbaar is: niet alleen bij het electoraat, maar ook in de opstelling van nationale politici.²⁹

Figuur 3:

Tevredenheid met het gemeentebestuur, nationale politiek en Europese politiek

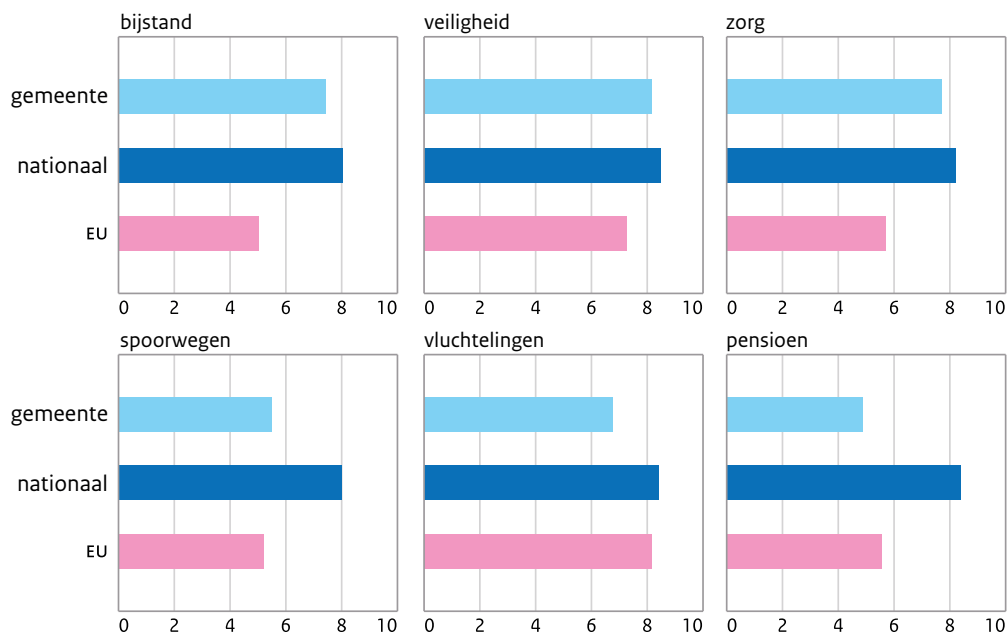

Tevredenheid met het gemeentebestuur, nationale politiek en Europese politiek, bevolking 18+ (in procenten van mensen met oordeel).

Bron: SCP²⁷

Figuur 4:

Percepties van overheidsverantwoordelijkheden voor maatschappelijke onderwerpen naar overheidslaag

'In hoeverre houdt u de volgende drie overheden verantwoordelijk voor ... op een schaal van 0 tot 10? 1 de bijstand, 2 de zorg voor jongeren, langdurig zieken en ouderen, 3 het pensioenstelsel, 4 de bestrijding van criminaliteit, 5 personenvervoer over het spoor en 6 het toelaten van vluchtelingen / asielzoekers'

Bron: SCP³⁰

De bestanddelen van het maatschappelijk onbehagen kunnen tevens de eerste aanzet vormen voor een fundamentele discussie. We zagen dat een achteruitgang wordt beleefd op vijf aspecten: het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen (maakbaarheid), verlies van ideologie, verlies van politieke macht, verlies van gemeenschapszin en toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid.³¹ Als dit de elementen van maatschappelijk onbehagen zijn, wat zijn dan elementen van een liberaal antwoord? Dat antwoord kent wat mij betreft twee kernelementen die nauw met elkaar zijn verbonden.

In de eerste plaats moeten (ook) liberale politici zich bewust blijven van de belevingswereld van brede groepen in de maatschappij. We zagen het gevaar van een scheidslijn tussen politici en de achterban.

Waar het om gaat is dat de responsiviteit van politici en de politiek wordt geborgd. Nieuwe vormen van politiek en democratie kunnen wellicht helpen om die responsiviteit te vergroten, ofschoon ook in deze vormen hoger opgeleiden vaak beter uit de voeten kunnen dan anderen.³²

Ten tweede moeten de liberale waarden een prominente plek krijgen in het denken en handelen van liberale politici. Onze opvattingen met betrekking tot vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid zijn daarbij leidend; meer dan de geldende systemen en de financieel-economische afwegingen die nu de boventoon lijken te voeren. Overigens zijn op dit moment mooie voorbeelden van waardendiscussies door en onder liberalen zichtbaar.

Niet alle liberale waarden en hun vertaling daarvan hoeven uit het oogpunt van bestrijding van maatschappelijk onbehagen te worden aangepast. Integendeel; de liberale uitgangspunten vormen een mooi kader van waaruit aanzetten tot antwoorden kunnen worden geformuleerd. Die aanzetten op de vijf aspecten van maatschappelijk onbehagen zouden als volgt kunnen luiden:

Het *vooruitgangsoptimisme* dat liberalen kenmerkt, lijkt lijnrecht te staan tegenover de pessimistische perceptie van een afnemend menselijk kunnen. Natuurlijk betekent vooruitgangsoptimisme geen geloof in een komende ideale maatschappij zonder risico's. Maar de notie dat veel verandert en verbetert dankzij de inzet van velen, is niet weg te denken uit het liberale gedachtegoed.

Wat hier een ontbrekende factor lijkt te zijn, is die van *grip*. Bij vrijheid en verantwoordelijkheid past de vooronderstelling dat mensen dan ook grip kunnen hebben op hun eigen situatie. Maar juist die grip lijkt regelmatig weg. De relatie tussen individueel handelen en (gewenste) gevolgen is door toenemende complexiteit en afhankelijkheden difuus geworden. Liberalen moeten de positie van het individu (meer) voor ogen houden. Niet alleen ten opzichte van de overheid, maar ook bijvoorbeeld ten opzichte van grote instellingen en bedrijven.

Liberalen proberen niet alleen zoveel mogelijk het inperken van vrijheden te voorkomen; zij streven ook een zo groot mogelijke *ontplooiing* van het individu na. Ook en met name het onderwijs speelt daarbij een grote rol.

Een alomvattende en gedeelde *visie* over waar het met Nederland naar toe moet, streven liberalen niet na. Maar dat betekent niet dat het liberalisme een ideologie zonder überhaupt een visie is. Het verdient aanbeveling om de liberale visie op een samenleving van vrije en verantwoordelijke mensen nadrukkelijker en openlijker na te streven. Bovendien kan een visie niet alleen als eindpunt, maar ook als onderwerp van en aanleiding tot gesprek worden gezien. Een verhaal blijft nodig. Het verhaal van het liberalisme heeft een geweldige potentie om betekenis te kunnen geven aan maatschappelijke ontwikkelingen en de plek van de mens daarin. Dat gaat van heel grote, zelfs ethische vraagstukken, tot vraagstukken in de directe leefomgeving. Juist ook op het lokale niveau wordt al geëxperimenteerd met interactieve vormen van plaatselijke visie-ontwikkeling, waarbij de betrokkenheid toeneemt.³³

De perceptie van verlies aan politieke macht zou-

den liberalen zich sterk aan moeten trekken. De illusie van maatschappelijke 'maakbaarheid' is terecht verlaten, maar nu dreigt een overheid die tegen beter weten in nog steeds opereert alsof maatschappelijke vraagstukken vanuit diezelfde overheid beheersbaar zijn. En dat terwijl zowel op lokaal, nationaal als internationaal niveau sprake is van een steeds grote verwevenheid van maatschappelijke vraagstukken. Ook de complexiteit binnen de overheid en tussen de overheid en de maatschappij is toegenomen. De netwerkmaatschappij maakt de overheid tot een van de actoren in plaats van de primaire actor.

Tegen deze achtergrond is het des te belangrijker om de *publieke waarden* voor ogen te houden die met het overheidshandelen verband houden. Hoe complex en verweven ook, de overheid is dé actor die deze (gedeelde) waarden vertaalt naar (publiek) handelen. Tegenwoordig gebeurt dat vrijwel altijd in een complex verband. Om welke waarden het gaat, en welke vertaling daaraan wordt gegeven, moet onderwerp zijn van een open proces met talrijke andere actoren. De waarden geven daarbij richting.

Ook dient het uiteindelijke overheidshandelen altijd onder politieke controle te staan, waarbij *checks and balances* zijn gegarandeerd. Natuurlijk juichen liberalen een terugtrekkende overheid toe, maar niet om deze te vervangen door een anoniem conglomeraat van meer of minder publieke instanties.

Ten onrechte wordt het liberalisme verweten dat het meer opheeft met individuen dan met collectiviteiten zoals sociale groepen en gemeenschappen. Ieder politiek gedachtegoed, dus ook het liberalisme, doet nu juist uitspraken over de wijze waarop mensen met elkaar samenleven. *Waarden en normen* horen daar intrinsiek bij. Juist liberalen verdedigen de huidige open samenleving. Minister Edith Schippers vestigde in haar Schoo-lezing de aandacht op de noodzaak om kaders te stellen bij aantastingen van onze liberale westerse vrijheden: 'Maar dat gaat niet vanzelf. Wij moeten dit actief doen. Actief onze democratie beschermen. De paradox van de vrijheid is dat we regels en beperkingen hebben om de vrije markt en daarmee onze welvaart te beschermen. En dat geldt evenzeer voor de democratie. Ook de democratie moet worden beschermd.'³⁴

Waarden en normen staan centraal. De vraag is alleen hoe diverse waarden en normen zich tot elkaar verhouden. Dat is een klemmende vraag binnen het liberale denken die zich voordoet bij afwegingen tussen bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting

en haatzaaij, of tussen het verbod op discriminatie en goedbedoelde tradities. Juist hier bevindt zich ook het spanningsveld tussen de samenleving die we hebben (of meenden te hebben) en de uitdagingen van een globaliserende wereld (met voor- en nadelen) en technologische ontwikkelingen.

Ook hierbij geldt dat de liberale beginselen niet behoeven te worden aangepast, maar wel moeten worden afgewogen en toegepast in een nieuwe context. Dat kan leiden tot nieuwe perspectieven. Liberalen gaan uit van individuen die vanuit vrijheid en met verantwoordelijkheid deelnemen aan de maatschappij. De gemeenschap als zodanig is daarvan in deze visie een afgeleide. Het verdient aanbeveling om juist die gemeenschap in het liberale denken meer te betrekken. Hoe definiëren wij onze samenleving? Wat is goed burgerschap? Welke actieve bijdrage vragen wij van individuen aan de maatschappij? En wat kunnen individuen omgekeerd van de maatschappij verwachten?

Het *vergroten van de sociaal-economische mogelijkheden* van mensen is een centraal onderwerp in het liberale politieke handelen. Dit is ook een belangrijke factor in het voorkomen van maatschappelijk onbehagen en de variatie hierin. Zeker deze factor, bepalend als geen ander, verdient grote aandacht. Liberale waarden als *sociaal-economische mobiliteit* (ook hier: dankzij het onderwijs), loon naar werken, en het tegengaan van monopolies, machtsposities en beschermingsmaatregelen blijven bepalend voor een liberale open economie waar iedereen uiteindelijk het meest bij vaart. De opgave van het vergroten van grip, als in de individuele mogelijkheid om invloed uit te oefenen op de situatie, lijkt ook hier van toepassing. De globalisering van de economie heeft technisch gesproken voordelen voor iedereen, maar de perceptie bij groepen mensen is anders. Misschien is dat wel terecht, en zijn er inderdaad groepen mensen die ongewild en ondanks talrijke pogingen om mee te kunnen doen toch buiten de boot vallen. Hier ligt een uitdaging voor liberalen, zowel om na te streven dat het voordeel breder wordt genoten als dat dit ook zo wordt beleefd.³⁵

Tot slot

Het liberalisme is eerder uitgedaagd. In de negentiende eeuw waren het de liberalen die pleitten voor sociale wetgeving, omdat zij zich realiseerden dat politieke en economische vrijheden onder druk kwamen te staan als niet aan basale menselijke behoef-

ten tegemoet werd gekomen. In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw waren wij het juist die afrekenen met een te beknellende, overheersende staat. Het wordt tijd voor een liberaal antwoord op de huidige maatschappelijke stemming en de factoren daarachter.³⁶ Dit artikel is een eerste zet in het debat om te komen tot een dergelijk antwoord. Welke liberale waarden daar een rol in moeten spelen, lijkt mij het onderwerp van vele interessante artikelen in de komende edities van *Liberaal Reveil*.

Drs. Ph. (Philip) van Veller is Gemeenteraadslid voor de VVD in Leidschendam-Voorburg. Hij is werkzaam als managing consultant bij Berenschot, waar hij zich onder meer bezig houdt met de realisatie van publieke waarden door (samenwerkende) overheidsorganisaties.

Eindnoten

- 1) Brief van de Minister van Buitenlandse Zaken d.d. 27 juni 2016 met de kabinetsreactie op de uitslag van het referendum over EU-lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk (23987, nr. 158).
- 2) Notaoverleg van de vaste commissie voor Europese Zaken en de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken met de minister-president, 27 juni 2016.
- 3) Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal, Vergaderjaar 2015-2016, Vergaderingnummer 104, datum vergadering 5 juli 2016.
- 4) Hans van Ballen, 'Gun Britten tijd om hun vertrek uit de Europese Unie goed te overdenken', *Het Financieel Dagblad*, 26 juli 2016.
- 5) Lord Ashcroft, 'How the United Kingdom voted on Thursday... and why', *LordAshcroftPolls.com*, 24 juni 2016, <http://lordashcrofthpolls.com/2016/06/how-the-united-kingdom-voted-and-why/>, geraadpleegd op 5 december 2016. Later is dit artikel verwerkt in het boek: Michael Ashcroft en Kevin Culwick, *Well, You Did Ask... Why the UK voted to leave the EU*, 2016.
- 6) 'Liberalism after Brexit. The politics of anger'; 'The triumph of the Brexit campaign is a warning to the liberal international order', *The Economist*, 2 juli 2016.
- 7) Paul Dekker, Lisanne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016', kwartaalbericht nr. 3, *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 2016.
- 8) Josje den Ridder, Wouter Mensink, Paul Dekker en Esther Schrijver, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016', kwartaalbericht nr. 2, *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 2016.
- 9) Europese Commissie, *Standaard Eurobarometer 85*, mei 2016.
- 10) Ibidem.

- 11) Josje den Ridder en Paul Dekker, 'Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland', *Sociaal en Cultureel Planbureau*, oktober 2015.
- 12) Josje den Ridder, Wouter Mensink, Paul Dekker en Esther Schrijver, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 13) Paul Dekker, Lianne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 14) Jacques Thomassen, Carolien van Ham en Rudy Andeweg, Amsterdam, 2014, *De wankle democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?*
- 15) Bas Heijne, *Onbehagen. Nieuw licht op de beschaafde mens*, Amsterdam, 2016.
- 16) Eefje Steenvoorden, *Societal pessimism. A study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences*, Amsterdam, 2016.
- 17) Ibidem.
- 18) Paul Dekker, Lianne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 19) Eefje Steenvoorden, *Societal pessimism*.
- 20) Paul Dekker, Lianne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 21) Mark Bovens, Paul Dekker, Will Tiemeijer, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, oktober 2014.
- 22) Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam, 2011.
- 23) Peter Kanne, *Gedooogdemocratie. Heeft stemmen eigenlijk wel zin?*, Amsterdam, 2011.
- 24) Kenneth Manusama, Peter Rauwerda, Patrick van Schie, e.a., *Soevereiniteit*, Den Haag, 2016.
- 25) David van Reybrouck, *Tegen verkiezingen*, Amsterdam, 2013.
- 26) Paul Dekker, Lianne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 27) Ibidem.
- 28) Ibidem.
- 29) Jakub Grygiel, 'The Return of Europe's Nation-States; The Upside to the EU's Crisis', *Foreign Affairs*, vol. september/oktober 2016.
- 30) Paul Dekker, Lianne de Blok en Joep de Hart, 'Continu onderzoek burgerperspectieven 2016'.
- 31) Eefje Steenvoorden, *Societal pessimism*.
- 32) Geerten Boogaard en Ank Michels (eindredactie), *G1000. Ervaringen met burgertoppen*, Den Haag, 2016.
- 33) Ibidem.
- 34) *De paradox van de vrijheid*, Elsevier/HJ Schoo-lesing door minister Schippers (VWS), Amsterdam, 5 september 2016.
- 35) 'Liberalism after Brexit. The politics of anger'; 'The triumph of the Brexit campaign is a warning to the liberal international order', *The Economist*.
- 36) Ibidem.

DE VERLOREN VADER KEERT TERUG NAAR ZIJN KROOST

KAN DE EUROPESE VRIJHANDELSASSOCIATIE EEN OPLOSSING BIEDEN VOOR BRITSE RELATIES MET EUROPA IN EEN POST-BREXIT PERIODE?

– Nathan Benit –

Inleiding

Dankzij het Brits referendum van 23 juni 2016 wordt er haastig gespeculeerd op verschillende scenario's voor de relatie tussen het Verenigd Koninkrijk en de EU. In de eerste plaats heeft dit betrekking op handel, maar ook op domeinen zoals buitenlands beleid en nationale veiligheid zou men (verder) kunnen samenwerken. Zodra Theresa May artikel 50 van het Verdrag van Lissabon activeert, hebben het Verenigd Koninkrijk en de EU twee jaar tijd om een akkoord te sluiten. Indien er binnen die tijd geen akkoord wordt gesloten, kan men een 'harde Brexit' verwachten. Dit betekent dat alle banden tussen het Verenigd Koninkrijk en de EU worden verbroken en dat het Verenigd Koninkrijk in zowel de letterlijke als de figuurlijke betekenis een eiland is.

Een mogelijke piste voor Britse relaties met de EU zou een nieuw lidmaatschap bij de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) zijn. De EVA kan men het beste bespreken aan de hand van twee modellen: het Noorse model en het Zwitserse model. Aan de hand van een theoretisch kader zullen de voor- en nadelen van beide modellen worden besproken.

De keuze voor het Noorse en het Zwitserse model, dus het buiten beschouwing laten van de twee andere leden van de EVA, IJsland en Liechtenstein, is omwille van twee redenen. Ten eerste omdat het Noorse en het Zwitserse model het meest van elkaar verschillen. De twee andere lidstaten volgen het Noorse model, aangezien zij ook lid zijn van de Europese Economische Ruimte (EER). De tweede reden voor de keuze van Zwitserland en Noorwegen is omdat IJsland en Liechtenstein te klein zijn om relevant te zijn voor het Verenigd Koninkrijk.

Het grote verschil tussen het Zwitserse en het Noorse model is het feit dat Noorwegen lid is van de EER en Zwitserland niet. De relatie van Zwitserland met de EU is gebaseerd op bilaterale verdragen, terwijl Noorwegen op economische bevoegdheden reguleringen krijgt toegewezen van Europa zonder hierop

invloed te hebben. Wel kan Noorwegen de vorm, maar niet de inhoud van de EER medebepalen. EVA-EER-lidstaten hebben overigens instellingen waaraan Zwitserland niet is onderworpen. Deze instellingen hebben een grote invloed op de nationale politiek van de lidstaten. Voorbeelden van zulke instellingen zijn het EVA-EER Gemeenschappelijk Comité, EVA-EER Parlementair Comité, EVA-EER Gerechtshof, EVA-EER Raadgevend Comité en de EVA-EER Toezichhoudende Autoriteit. Daartegenover heb je Zwitserland, dat geen instelling heeft tussen de nationale regering en de EU. EVA-lidstaten zijn overigens geen lid van de Europese douane-unie en kunnen daarom zelf vrijhandelsakkoorden sluiten.

Het artikel begint met een historische uiteenzetting van de EVA en haar relatie met de EU. Daarna komt het theoretisch kader aan bod met de conclusies voor ieder model. Er wordt afgesloten met de conclusie en een reflectie voor liberalen over de EVA.

Geschiedenis EVA

Als tegengewicht voor de Europese Economische Gemeenschap (EEG), zag de EVA in 1960 het levenslicht. Het Verenigd Koninkrijk, Spanje, Portugal, Noorwegen, Zweden, Denemarken, Oostenrijk en Zwitserland vormden samen een clubje. In 1961 sloot Finland zich onder een speciale status eveneens aan bij de EVA, om zo de neutraliteit tegenover de grote Sovjet-beer te bewaren.¹ Maar de Verenigde Staten zagen twee concurrerende blokken in Europa niet zitten. Vanwege Amerikaanse druk en het uiteindelijk succes van de EEG gingen de Britten dan ook overstap. Ondanks verzet van Charles de Gaulle – hij gebruikte twee keer een veto om Brits lidmaatschap te blokkeren – trad het Verenigd Koninkrijk in 1973 toe tot de EEG.² Maar het land had bij toetreding wel één voorwaarde voor de EEG: er mochten geen handelsbarrières bestaan tussen beide handelsassociaties. Dit was moeilijk aangezien de EVA, in tegenstelling tot de EEG, een los hete-

roegen verband was. Daarom werden er bilaterale onderhandelingen aangegaan tussen de EEG en alle afzonderlijke EVA-lidstaten.³

Ondertussen maakten steeds meer EVA-lidstaten de overstap naar de EEG. Zo ruilden de Denen samen met de Britten in 1973 de EU in voor de EVA. In 1986 volgde Portugal⁴ en in 1995 voegden Finland, Zweden en Oostenrijk zich tot de Europese rangen. Alleen Zwitserland, Liechtenstein, IJsland en Noorwegen bleven als EVA-lidstaten over.

In 1984 veranderden de EEG en de EVA de onderhandelingsmethoden. Waar er voorheen werd gekozen voor bilaterale onderhandelingen ging men nu over tot multilaterale onderhandelingen. Toen alle vrijhandelsakkoorden tussen de EEG en de resterende EVA-lidstaten waren afgesloten, was het belangrijkste doel van de EVA gerealiseerd: de creatie van een grote Europese vrijhandelszone.

De overgebleven EVA-lidstaten zochten naar een manier om samen te werken met de EEG zonder de basisprincipes van de EVA te verloochenen. Dit leidde tot de Luxemburg-verklaring van 1992, waarin de EEG werd omgevormd tot een dynamische vrijhandelszone: de EER. Alle EVA-lidstaten – op Zwitserland na – werden lid van de EER. Men dient wel op te merken dat Zwitserland op een indirecte manier lid is van de EER. Beide associaties zijn sindsdien met elkaar verworven maar de interne werking verschilt drastisch: terwijl de EU kiest voor een steeds diepere integratie, kiest de EVA voor het economisch verhaal van de EU, maar niet voor de politieke integratie. De EVA biedt nu een opstapje voor staten met een hoge welvaartsgraad om toe te treden tot de EEG, zonder teveel bemoediging met de interne werking van het land.⁵

Maar Jacques Delors trok het uiteindelijke model in twijfel. Hij zag twee verschillende modellen voor een verdere samenwerking tussen de EVA en de EER: het eerste was een gradueel bilaterale onderhandelingswijze, en het tweede model was een gestructureerde manier van samenwerking. Delors koos voor het tweede model van samenwerken en dit werd met enthousiasme onthaald door de EVA-lidstaten.⁶

Uiteindelijk is de EVA meer beïnvloed door de EER dan omgekeerd, ondanks de concurrerende relatie die beide met elkaar hebben gehad.⁷ Het was het Verenigd Koninkrijk dat binnen de Europese constructie altijd op tafel klopte voor budgettaire discipline, vrijhandel en weerstand bood tegen de Duits-Franse integratiewoede. Het Verenigd Koninkrijk

begreep dat hoe breder Europa zou worden, des te moeilijker het was voor de EU om dieper te integreren. Vanuit dat standpunt is het dan ook begrijpelijk dat het Verenigd Koninkrijk aandrong op een Europese uitbreiding naar het oosten. De Duitsers gingen er naïef in mee. Die beleidskeuze ligt volledig in lijn met de waarden waarop de EVA is gebouwd: een economisch verhaal van een gigantische vrijhandelszone zonder te veel bemoediging in de nationale politiek.

De uitkomst van het Brexit-referendum betekent dan ook een nieuw elan in Europa. Sinds de financieel-economische crisis heeft de EVA weer aan relevantie gewonnen. Terwijl de EU – en in het bijzonder de Eurozone – zich van crisis naar crisis manoeuvreerde, ondervonden de EVA-lidstaten hier niet al teveel last van. Nu de Brexit hoogstwaarschijnlijk gaat plaats vinden, kan de EVA weer aan politiek gewicht winnen met een economische grootmacht als het Verenigd Koninkrijk in zijn rangen. De pater familias keert terug naar huis.

Alle EVA-lidstaten gaven al hun zegen voor een Brits lidmaatschap, maar zoals alle EVA-lidstaten een eigen akkoord met de EU hebben, zal ook het Verenigd Koninkrijk een eigen akkoord met Brussel in de wacht moeten slepen. De EVA biedt voor het Verenigd Koninkrijk de grootste vrijhandelszone ter wereld aan, dankzij vrijhandelsverdragen met onder meer Canada en Zuid-Korea (in totaal landen met maar liefst 440 miljoen inwoners buiten de Europese Unie), en hebben EVA-lidstaten de vrijheid om zelf vrijhandelsverdragen af te sluiten. Binnen de EU is het sluiten van vrijhandelsverdragen daarentegen een exclusieve bevoegdheid van de Unie.

Hieronder worden de twee modellen besproken van de huidige twee meest toonaangevende EVA-lidstaten: Zwitserland en Noorwegen. Maar zoals eerder aangehaald zal het Verenigd Koninkrijk, indien het een EVA-lidmaatschap nastreeft, een eigen model in de wacht moeten slepen dat hooguit is gebaseerd op één van deze twee modellen.

Het theoretisch kader van de analyse bestaat uit vier criteria:

1. Geeft het model toegang tot de Europese markt voor Britse bedrijven?
2. Geeft het model voldoende zeggenschap over de wetten met betrekking tot markttoegang?
3. Wegen de lange-termijn voordelen van Britse onafhankelijkheid en democratische aansprake-

- lijkheid op tegen de verliezen op korte termijn?
4. Wat zijn de onderhandelingskansen voor dit model?⁸

Laat één punt duidelijk zijn: de woorden van de Britse Minister van Buitenlandse Zaken Boris Johnson dat het Verenigd Koninkrijk toegang kan hebben tot de Europese markt zonder deelname aan de Europese grenzen is politieke fictie.⁹ Geen enkele EVA-lidstaat heeft deze bevoegdheid en zowel de EVA als de EU zullen de Britten deze uitzondering niet gunnen. Het Verenigd Koninkrijk is zelfs beter af in de huidige situatie: in tegenstelling tot de EVA-lidstaten is het Verenigd Koninkrijk geen lid van Schengen. Het is slechts een samenwerkend land op het gebied van Schengen en het Verenigd Koninkrijk heeft nog enigszins controle over zijn grenzen. Dit is ook deels te verklaren uit het feit dat het Verenigd Koninkrijk en Ierland eilanden zijn.

Eén evolutie binnen de EU kan wel in het voordeel spelen van het Verenigd Koninkrijk: binnen de EU gaan er steeds meer stemmen op om Schengen aan te passen. Concreet zal dit betekenen dat de vrijheid van verkeer van personen wordt teruggedron-

gen. In welke mate dit gebeurt, valt nog te bezien, maar dit zal zeker in het voordeel van het Verenigd Koninkrijk zijn indien Schengen wordt aangepast tijdens de Britse uittredingsonderhandelingen – waarschijnlijk startende vanaf maart 2017.

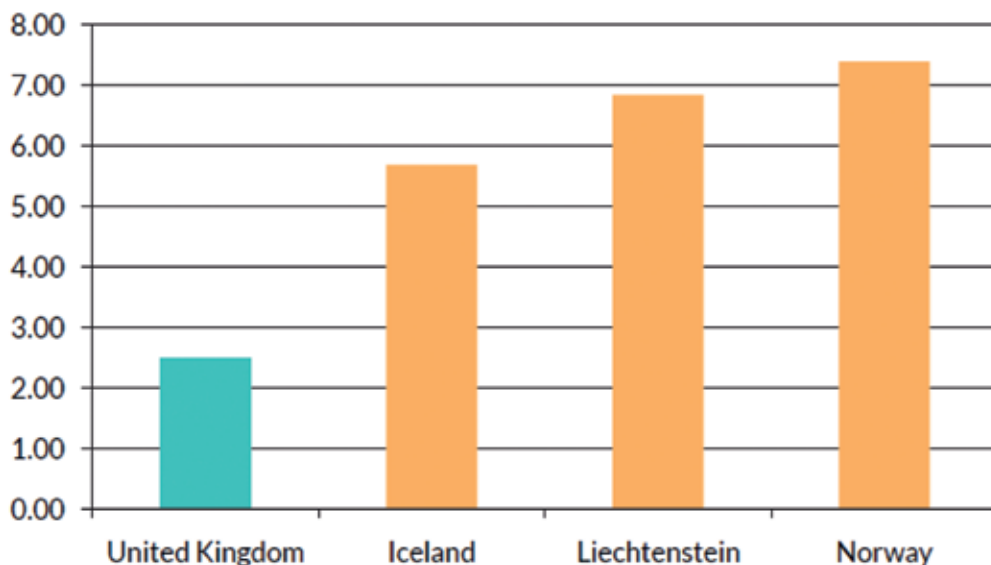
Op het vlak van migratie dient er overigens ook te worden vermeld dat er in verhouding meer immigratie gaat naar alle EVA-EER-lidstaten dan naar het Verenigd Koninkrijk.

Het Noorse model

Geeft het model toegang tot de Europese markt voor Britse bedrijven?

Het Noorse model biedt het Verenigd Koninkrijk de hoogste graad van toegang tot de Europese markt. Daarbovenop biedt dit model het Verenigd Koninkrijk een zekere soevereiniteit in kernsectoren zoals visserij, landbouw, vrijhandel, binnenlandse politiek en buitenlands beleid. Hier dient wel bij te worden vermeld dat Noorwegen deelneemt aan verschillende EU-projecten op vrijwillige basis waardoor zijn nationale soevereiniteit op binnen- en buitenlands beleid drastisch vermindert. Het Verenigd Koninkrijk is niet verplicht mee te doen aan deze

**Gross inward EU-27 migration (excluding own citizens)
per 1,000 population (2012)**

Source: Eurostat

programma's.¹⁰ Een ander voordeel naast de hoge markttoegang is de drastisch lagere werkingskosten van de EVA en de EER.¹¹

Tijdens de Brexit-campagne werd door het EU-kamp verschillende keren herhaald dat het Verenigd Koninkrijk evenveel als nu zou moeten betalen voor toegang tot de markt. Dat klopt in die zin dat het bedrag om toegang te hebben tot de markt, dus de EER, inderdaad hetzelfde zou blijven. Maar alle extra niet EER-gerelateerde diensten hoeven niet meer mede gefinancierd te worden door de Britten, op een solidariteitsmechanisme na. Hierdoor liggen de werkelijke kosten – dus de EER-kosten, de EVA-werkingskosten plus het solidariteitsmechanisme en eventueel extra EU-programma's (dit laatste is niet verplicht) – een stuk lager dan het bedrag dat EU-lidstaten moeten betalen.¹²

Er dient hier opnieuw te worden benadrukt dat de EVA de grootste vrijhandelszone ter wereld biedt. Dus indien het Verenigd Koninkrijk toetreedt, treedt het niet alleen opnieuw toe tot de Europese markt (508 miljoen inwoners), maar ook tot de nieuwe markten daarbuiten (440 miljoen inwoners) dankzij de vele vrijhandelsakkoorden die de EVA in de loop der jaren heeft gesloten.¹³

Geeft het model genoeg zeggenschap over wetten met betrekking tot markttoegang?

Dit is een absoluut pijnpunt voor het Verenigd Koninkrijk. Het Verenigd Koninkrijk heeft een economische traditie gebaseerd op deregulering, en dan voornamelijk in de financiële sector. In de huidige situatie is het Verenigd Koninkrijk vrijgesteld van de meeste EU-regulering op de Britse financiële sector zonder dat het is uitgesloten van de markt. Indien het Verenigd Koninkrijk toetreedt tot de EVA gebruik makende van het Noorse model, verliest het Verenigd Koninkrijk dit privilege. Hierdoor zal het Verenigd Koninkrijk gebonden zijn aan de regels betreffende de 'Single Market' als ook de *horizontaal flankerende bevoegdheden*.¹⁴ Verder worden grenzen tussen markt-gerelateerde wetten en niet-markt-gerelateerde wetten steeds vager. Hierdoor dringt de EU steeds dieper in de nationale bevoegdheden van de EVA-lidstaten, zonder dat het er ooit een expliciete toestemming voor kreeg.¹⁵

Met dit model heeft het Verenigd Koninkrijk weinig zeggenschap over wetgeving binnen de EU. Het kan de vorm en de formuleringen medebepalen, maar heeft zeer weinig invloed op de inhoud van wetgeving. Wel zou het Verenigd Koninkrijk

amendementen kunnen aanvragen, of wetgeving contesteren binnen het 'Joint Committee', maar het uiteindelijke laatste woord ligt altijd bij de Commissie en deze hoeft geen rekening te houden met vragen en opmerkingen van EVA-lidstaten. Nog schrijnender zijn de zelfregulerende agentschappen, die zowel wetgevende als uitvoerende macht hebben.¹⁶ Sinds kort hebben EVA-EEA-lidstaten een zeer kleine vertegenwoordiging binnen deze agentschappen, maar dan zonder zeggenschap over de regulering waar zij aan worden onderworpen.¹⁷ Het Verenigd Koninkrijk kan tot slot wel weigeren ongewenste regulering uit te voeren en zichzelf dus buiten nieuwe wetgeving plaatsen. Maar hiermee plaatst het zich voor deze producten en diensten dan wel buiten de markt. De eerste sector waar het Verenigd Koninkrijk van deze optie gebruik zou kunnen maken is de financiële sector.

Wegen de lange termijn voordelen van Britse onafhankelijkheid en democratische aansprakelijkheid op tegen de verliezen op korte termijn?

Het is duidelijk dat het Verenigd Koninkrijk in het Noorse model minder soeverein zal op veel andere domeinen zijn als onder het Zwitserse model, zoals we straks zullen bespreken. Maar het zal wel weer aan soevereiniteit winnen in vergelijking met EU-lidstaten, Schengen niet inbegrepen.¹⁸

Met het recente CETA-debacle is het duidelijk dat de hoogtijdagen van Europese vrijhandel verleden tijd zijn.¹⁹ Daarin biedt de EVA veel kansen voor het Verenigd Koninkrijk, omdat hier zowel op EVA-niveau als op nationaal niveau vrijhandelsakkoorden gesloten kunnen worden. Het Verenigd Koninkrijk, van oudsher een handeldrijvende natie, wint hier bij.

Kortom, het Verenigd Koninkrijk binnen een Noors model zowel veel te winnen als veel te verliezen. De vraag is vooral wat men het belangrijkste vindt: soevereiniteit of vrijhandel? Afhankelijk van wat de voorkeur geniet, is dat dan ook bepalend voor zowel de voordelen als de nadelen op de lange termijn.

Wat zijn de onderhandelingskansen voor dit model?

De onderhandelingskansen voor dit model zijn zeer hoog. Voor de eurofielen zou dit een droomscenario zijn, omdat men dan de EU kan hervormen met zeer weinig inspraak van de Britten zonder dat de EU-lidstaten toegang tot de Britse markt verliezen. De Britten hadden zich steeds verzet tegen diepere

EU-integratie. In dit scenario verandert er voor de EU dan ook vrij weinig, buiten beschouwing gelaten dat de weg voor steeds diepere EU-integratie dan wel open ligt. Voor het Verenigd Koninkrijk verandert er vrij veel: Schengenlidmaatschap, maar ook onafhankelijkheid in kernsectoren, vrijhandelsakkoorden en minder inspraak in de EER.

Voor de EU is het bijkomend voordeel dat er weinig verschil zal zijn met de handel met het Verenigd Koninkrijk. De Britse handelsbalans tegenover de EU voor wat betreft goederen is negatief met 66,4 miljard pond in 2013, maar is positief voor diensten met 10,3 miljard pond in 2013. De totale handelsbalans is dus negatief met in totaal 56,1 miljard pond.²⁰ In dit scenario kan de EU één van zijn belangrijkste handelspartners behouden alsook reguleren zonder al teveel weerstand.

Maar of dit het meest geliefde model is voor de Britten is een andere vraag. Schengenlidmaatschap, meer regulering voor de financiële sector en relatief weinig soevereiniteit is niet waar de 'Brexiters' campagne voor hebben gevoerd. De zogenaamde 'hard-Brexiters' zoals Brexit-architect Michael Gove en Minister van Brexit David Davis eisen al langer dat het Verenigd Koninkrijk zich beter kan richten op partners buiten de EU. Onder president Donald Trump, kan men er van uitgaan dat het Verenigd Koninkrijk sneller een vrijhandelsakkoord sluit met de Verenigde Staten dan dat de Europese Unie TTIP erdoor krijgt. Indië, Australië, Nieuw-Zeeland, Ghana, Canada, Mexico en Zuid-Korea staan alvast in de rij om een handelsakkoord te sluiten met het Verenigd Koninkrijk.²¹

Dit model zou wel een toegeving kunnen zijn richting de Schotten. Maar in hoeverre een volkje van slechts vijf miljoen inwoners dat economisch volledig afhankelijk is van Engeland het beleid zal bepalen, is wel de vraag. Toch dient men op te merken dat in sectie 2 van de Scotland Act van 2016 staat geschreven dat 'it is recognised that the Parliament of the United Kingdom will not normally legislate with regard to devolved matters without the consent of the Scottish Parliament'. Dit houdt in dat het Schotse parlement de Brexit zou kunnen tegenhouden, indien er niet aan (bepaalde) eisen van hen wordt voldaan. Maar over de interpretatie van de wetgeving bestaat onenigheid. Zo zou men met het woord *normaal* kunnen opvatten dat de Brexit geen *normale* situatie is, dus dat een Schotse toestemming niet is vereist.²² Voer voor advocaten dus.

Het Zwitserse model

Geeft het model toegang tot de Europese markt voor Britse bedrijven?

Het Zwitserse model heeft als kenmerk dat het Verenigd Koninkrijk geen lid zal zijn van de EER, maar indirect toegang heeft tot de Europese markt via bilaterale akkoorden.²³ Dit model biedt de hoogste graad van toegang voor goederen, maar een minder hoge toegang voor (financiële) diensten. Zwitserland heeft geen 'catch all'-akkoord met de EER. Voor dit model is het dan ook aan te raden dat Britse banken een tweede hoofdzetel openen op Europees grondgebied om toegang te behouden tot de Europese markt. Binnen de Europese markt zijn deze banken dan ook afhankelijk van EU-reglementen waar het Verenigd Koninkrijk geen zeggenschap over heeft. Een tweede probleem is dat dit zorgt voor ongelijke concurrentie: grote Britse banken hebben het kapitaal voor een tweede hoofdzetel op Europees grondgebied, terwijl kleine banken dit kapitaal niet hebben.²⁴

EU-reglementen zijn verschillend voor verschillende financiële sectoren en zelfs verschillende financiële entiteiten. De CEO van de Zwitserse Bankenassociatie, Jean-Claude Margelisch, beschreef de nieuwe EU-reglementen als 'een verdere achteruitgang in de status quo voor Zwitserse bankiers en kapitaalmanagers'.²⁵

Verder bestaat er de kans dat het Verenigd Koninkrijk EU-wetgeving moet heronderhandelen om toegang tot de Europese markt op middellange en lange termijn te behouden.²⁶

Geeft het model genoeg zeggenschap over wetten met betrekking tot markttoegang?

In tegenstelling tot het Noorse model biedt het Zwitserse model helemaal geen zeggenschap over EU-wetgeving. Zo mist het Zwitserse model verschillende instellingen (zoals het EFTA 'Surveillance Authority' en het EFTA Gerechtshof) die wel terug zijn te vinden in het Noorse model. Hierdoor heeft het Zwitserse model nog minder inspraak dan het Noorse model, maar is het wel onafhankelijker dan laatst genoemde omdat men letterlijk EU-wetgeving kan 'kiezen'. Zwitserland bepaalt dus zelf welke EU-wetgeving het wel en niet overneemt. Voor de andere EVA-lidstaten is dit moeilijker, hoewel zij andere mechanismen ter beschikking hebben.²⁷

Wegen de lange termijn voordelen van Britse onafhankelijkheid en democratische aansprakelijkheid op tegen de verliezen op korte termijn?

Het Zwitserse model biedt aanzienlijk meer soevereiniteit dan het Noorse model. Daarom promoten verschillende 'Brexiters', zoals medearchitect van de Brexit en MEP Daniel Hannan, het Zwitsers model als beste post-Brexit scenario.²⁸ Binnen dit scenario wordt het Verenigd Koninkrijk dan wel lid van Schengen.

Onder druk van de EU is Zwitserland opnieuw onderhandelingen aangegaan rond 'institutionele kwesties'. De EU wil hierin drie – door haar gecompliceerde – problemen oplossen: ten eerste gaan deze onderhandelingen over de interpretatie van EU-wetgeving en geschillenbeslechting; ten tweede over de uitvoering van EU-wetgeving; en ten derde over de invloed van EU-wetgeving.²⁹ Indien de EU deze 'problemen' naar haar gestreefde doelen weet in te vullen, komt Zwitserland in een quasi-identiek scenario terecht als het Noorse model.³⁰ Zwitserland is voor alle duidelijkheid hierin geen vragende partij en zolang het zijn zegen niet geeft, kan dit dus ook niet worden gerealiseerd. Het is om deze reden dat ik de onderhandelingskansen voor dit scenario bijzonder laag inschat. Hier kom ik later op terug.

Indien het Verenigd Koninkrijk er in slaagt een Zwitsers model uit te onderhandelen, biedt dit wel enorme kansen: een hoge graad van soevereiniteit en toegang tot de Europese markt, maar een paar ongemakkelijkheden met betrekking tot de financiële sector. Verder zijn de werkingskosten van de EVA stukken lager dan de EU en werkt Zwitserland niet met het solidariteitsmechanisme waar het Noorse model wel aan mee werkt.³¹ Zwitserland gaat zelf directe onderhandelingen aan met de landen binnen de EU die geld ontvangen, hierdoor zijn de bedragen proportioneel lager dan in het Noorse model.

Bovendien biedt het Zwitserse model, evenals het Noorse model ook de mogelijkheid om zelf vrijhandelsverdragen te sluiten met derden. Niet toevallig is binnen de EVA Zwitserland het land met de meeste individuele vrijhandelsakkoorden.³²

Wat zijn de onderhandelingskansen voor dit model?

Ik schat deze kans zeer laag. Het feit dat de EU druk op Zwitserland uitoefent om naar hetzelfde model te gaan als Noorwegen, bewijst dat de EU niet tevreden is met de hoge graad van Zwitserse soevereiniteit. Daarom zou het onbegrijpelijk zijn wanneer de EU het Verenigd Koninkrijk dezelfde geprivilegieerde status geeft als Zwitserland, wetende dat

het Verenigd Koninkrijk met zijn sterke economie en grote afzetmarkt een zwaarder politiek gewicht te berde kan brengen dan Zwitserland. Ook was de positie van Zwitserland onderhandeld in een andere context, een ander Europa en een ander geopolitiek kader. Overigens zou het andere welvarende eurokritische landen (lees: nettobetalers) zoals Nederland kunnen aanzetten om de Unie te verlaten en te streven naar een Zwitsers akkoord met de EU.

De denktank Open Europe schat de onderhandelingskans 'gemiddeld tot hoog' dat het Verenigd Koninkrijk een dergelijk akkoord met de EU kan sluiten. Zij stellen dit omdat het Europees vrijhandelsakkoord met Canada en Zuid-Korea gebaseerd is op de relaties met Zwitserland.³³ Maar het recente CETA-debacle toont aan dat de publieke opinie in Europa niet meer positief staat tegenover vrijhandelsakkoorden. Eurofielen zouden dan ook deze argumenten kunnen hanteren om te voorkomen dat er een te gunstig akkoord komt met het Verenigd Koninkrijk, om zo het land te straffen voor de schade dat het binnen Europa door het Brexit-referendum heeft aangericht. Een Noors model is ook makkelijker uit te leggen aan de Europese burgers die een kritische houding hebben ten aanzien van vrijhandel.

Conclusie

Een Zwitsers model voldoet meer aan de Britse eisen dan het Noorse model. De hoge graad van soevereiniteit en grote markttoegang zijn de doelstellingen waar het Verenigd Koninkrijk naar streeft. Daarbij zou het Verenigd Koninkrijk zijn financiële sector kunnen dereguleren omdat het de instanties mist die het Noors model wel heeft. Verder kan het dan Europese wetgeving 'kiezen'. Voor toegang tot de financiële markt wordt het wel moeilijker voor de Londense 'City' omdat de Zwitsers grotendeels buiten de EER zijn geplaatst voor wat betreft hun financiële diensten. Een tweede hoofdzetel in de EU is dus noodzakelijk en benadeelt kleine spelers.

Natuurlijk gaat een identiek Noors of Zwitsers model voor het Verenigd Koninkrijk nooit bereikt worden. Ieder land heeft zijn eigen akkoord met de EU. Dat zal voor het Verenigd Koninkrijk niet anders zijn. Indien het Verenigd Koninkrijk zich zou aansluiten bij de EVA zal het waarschijnlijk proberen te streven naar het Zwitserse model vanwege de reeds aangehaalde redenen, terwijl de EU waarschijnlijk een Noors model zal ambiëren.

Schengen zal altijd een absoluut pijnpunt voor het Verenigd Koninkrijk blijven. En zal dan ook

voor het Verenigd Koninkrijk de voornaamste reden zijn om zich niet bij de EVA aan te sluiten. Indien de Britten inperking van immigratie en controle over hun grenzen belangrijker achten dan vrijhandel, is mijn advies aan de Britten om een strategie te bedenken waarin de EU niet het epicentrum is van het Britse nationaal belang. Nieuwe Britse partners zouden bijvoorbeeld gezocht kunnen worden in de Gemeenebestanden.

Voor klassiek-liberalen, voor wie individuele vrijheid omkaderd in de natiestaat centraal staat, is het Zwitserse model veruit het beste scenario. Dit komt door drie criteria: soevereiniteit, decentralisatie en vrijhandel.

Klassiek-liberalen geloven dat vrijwillige samenwerking een betere methode is om gezamenlijke doelen te bereiken dan wanneer er sprake is van dwang. De EVA-lidstaten werken vanuit vrijwillige onderlinge samenwerking, terwijl er bij de EU eerder sprake is van dwang. Vandaar dat er binnen de EVA, voor wat betreft de uitoefening van de gezamenlijke bevoegdheden, ook de mogelijkheid bestaat om individuele aanpassingen aan te brengen of om zelf initiatief te nemen, zoals bij vrijhandelsakkoorden. Dit is zoals bekend anders bij de EU, wiers bevoegdheden exclusief zijn en dus worden gedicteerd vanuit Brussel. Nu is het wel zo dat alle bevoegdheden die Brussel bezit, vrijwillig door de EU-lidstaten zijn afgestaan. Maar eens een bevoegdheid is afgestaan aan de EU, is dit onomkeerbaar (tenzij artikel 50 in het leven wordt geroepen). Zo kan ook binnen het Noorse en het Zwitserse model worden besloten om bepaalde bevoegdheden anders uit te voeren, maar dan worden ze wel buitengesloten van de markt. Concreet bedoel ik dat het respect voor soevereiniteit deels het succes van de EVA verklaart. Relaties gebaseerd op vrijwillige samenwerkingen en de resultaten die daar uit voortkomen, worden niet als bedreigend ervaren. Dit is in contrast met de EU, waar decreten uit Brussel zwaarder wegen dan nationale wetgeving. Tot slot biedt de EVA soevereiniteit met betrekking tot kernsectoren als visserij en landbouw, zonder het verlies van toegang tot de Europese markt. Factoren die liberalen naar mijn weten alleen kunnen toejuichen.

Samenhangend met soevereiniteit is er dus ook het principe van decentralisatie. Klassiek-liberalen geloven dat vrijheid het hoogst is wanneer beslissingen op het laagste niveau worden genomen. Alleen waar nodig is behandeling op een supranationaal

niveau noodzakelijk. Nu dient wel te worden onderlijnd dat aan deze voorwaarde in zowel het Zwitserse als het Noorse model wordt voldaan.

De mogelijkheid om zowel vrijhandelsakkoorden op EVA-niveau als op individueel niveau te sluiten is een enorm voordeel vergeleken met de EU alwaar het sluiten van vrijhandelsakkoorden een exclusief Europese bevoegdheid is. De EVA heeft overigens geen toegang tot de vrijhandelsakkoorden van de EU, maar dat is een goede zaak. De EVA-lidstaten hadden al veel eerder vrijhandelsakkoorden met naties als Canada en Zuid-Korea. Deze vrijhandelsakkoorden zijn ook wat men noemt vrijhandelsakkoorden van de vorige generatie en vergen dus geen aanpassingen in het binnenlands beleid van de betrokken landen.

Liberalen dienen de EVA te beschouwen als het te volgen ideaal voor de EU. Hoewel de Unie nog al te vaak wordt beschouwd als een liberaal project – oorspronkelijk was dit ook zo – is hier met de alsmaar toegenomen centralisatie en bijkomende sociaal-democratische invloeden al lang geen sprake meer van. De EU reikt verder dan één Europese markt. Met een mogelijk toekomstig Europees leger is het liberale idee van de EU, samen met het grof huisvuil, buitengezet. De twee liberale kernwaarden ‘soevereiniteit’ en ‘decentralisatie’ zijn op de achtergrond geraakt. Ook internationale vrijhandel, de Europese exclusieve bevoegdheid, komt onder druk te staan – zoals het recente CETA-debacle bewijst. ‘Never waste a good crisis’, beweert men wel eens. Het is tijd voor de EU om weer stappen terug te zetten: op naar een EU 2.0 met de EVA als blauwdruk. Als dit lukt dan krijgen de Britten zeker spijt. Maar tot die dag zou een EVA-lidmaatschap, zeker in het liberale Zwitserse model, een goede beleidskeuze van de Britten zijn.

N.F.M.E. (Nathan) Benit, MSc is politicoloog (uit Brussel) en als onderzoeksstagiair verbonden aan de TeldersStichting.

Eindnoten

- 1) J. Lodge en T. Pedersen, ‘European Union and the EFTA countries: Enlargement and integration. International Affairs’, *Royal Institute of International Affairs*, vol. 71(1), 1995, p. 169.
- 2) D. Dinan, *Europe recast: A history of European Union* (4th ed.), Basingstoke, 2004.
- 3) J. Lodge en T. Pedersen, ‘European Union and the EFTA

- countries', p. 169.
- 4) B. Bautier, T. Allen, L. Corselli en A. Ortega, 'Liquidation of the EFTA industrial development fund for Portugal', *Eurostat Press Office*, 2015.
  - 5) J. Lodge en T. Pedersen, 'European Union and the EFTA countries'.
  - 6) N. Nugent, *The government and politics of the European Union* (7th ed.), Basingstoke, 2010.
  - 7) Tomas Vercammen, *Hedendaagse relevantie en het toekomstperspectief voor de EFTA*, Gent, 2015.
  - 8) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU', *Open Europe*, 2015.
  - 9) B. Schram, 'Dijsselbloem: 'Boris Johnson doet loze beloftes over Brexit'', *Elsevier*, 16 november 2016.
  - 10) Nathan Benit, *Wat is de rol van de EFTA in een Europa van twee snelheden?*, Brussel, 2016.
  - 11) Herman Matthijs, 'The budget cost for the member states of the European Free Trade Association', *American International Journal of Research in Humanities*, 2014.
  - 12) Ibidem.
  - 13) 'EFTA: Free Trade Agreements', van *European free trade association*.
  - 14) P. Rübige, en S. R. Hansen, 'European economic area joint parliamentary committee: the future of the EEA and the EU's relations with the small-sized countries and Switzerland', *EEA Joint Parliamentary Committee*, 13 mei 2013.
  - 15) EPC, 'The European economic area revisited', maart 2012.
  - 16) M. Erlend, 'The EEA EFTA States and EU Agencies: Getting along or going alone', 2015.
  - 17) P. Rübige, en S. R. Hansen, 'European economic area joint parliamentary committee'.
  - 18) Nathan Benit, *Wat is de rol van de EFTA in een Europa van twee snelheden?*.
  - 19) A. Shankar, 'What lessons can the UK draw from the EU-Canada trade deal debacle?', *Open Europe*, 16 oktober 2016.
  - 20) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU'.
  - 21) L. Mikelionis, '11 countries gearing up to strike trade deals with Britain', *Heat Street*, 29 juni 2016.
  - 22) G. Brants, 'Raad eens wie de Brexit straks misschien definitief kan stoppen: Schotland', *Newsmonkey*, 20 november 2016.
  - 23) Nathan Benit, *Wat is de rol van de EFTA in een Europa van twee snelheden?*.
  - 24) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU'.
  - 25) C.A. Margelisch, 'Market access: an important pillar of the growth strategy', 2016.
  - 26) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU'.
  - 27) Nathan Benit, *Wat is de rol van de EFTA in een Europa van twee snelheden?*.
  - 28) Daniel Hannan, 'Pointmaker Britain and the EU, a solution', *Center for Policy Studies*, December 2014.
  - 29) P. Rübige, en S. R. Hansen, 'European economic area joint parliamentary committee'.
  - 30) Tomas Vercammen, *Hedendaagse relevantie en het toekomstperspectief voor de EFTA* 2015
  - 31) Herman Matthijs, 'The budget cost for the member states of the European Free Trade Association'.
  - 32) 'EFTA: Free Trade Agreements'.
  - 33) S. Booth, C. Howarth, M. Persson, R. Ruparel, en P. Swidlicki, 'What if...? The consequences, challenges & opportunities facing Britain outside the EU'.

KOESTER BRITS VERZET TEGEN EUROPESE MILITAIRE INTEGRATIE

– Daniël Turk –

In 1954 sneuvelde in het Franse parlement een initiatief van toen nog zes Europese landen om een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) op te richten. Frankrijk wilde militair niet integreren met ‘twee verslagen naties en drie kleine staten’. De op 23 juni 2016 duidelijk geworden Britse soevereine wens om de Europese Unie te verlaten en de verkiezing van Donald Trump op 8 november 2016, hebben de deur voor vergaande Europese militaire integratie helaas weer opgezet.

Defensie en soevereiniteit

Tussen het falen van de EDG in 1954 en het Brexit-referendum op 23 juni 2016 zijn verschillende stappen richting verdere Europese militaire samenwerking gezet. Zo kwam in 1999 het Europees Veiligheids- en Defensiebeleid (EVDB) tot stand – welke in 2009 na Lissabon werd aangescherpt in de vorm van het Gemeenschappelijk Veiligheids- en Defensiebeleid (GVDB).^A Er is een Europees Defensie Agentschap (EDA) met als taak de lidstaten te steunen bij een efficiëntere besteding van het defensiebudget. De in 2005 opgerichte *EU Battlegroups* (snelle multinationale reactie-eenheden bestaande uit 1.500 militairen) bestaan dan wel op papier, maar zijn nog nooit daadwerkelijk ingezet en de in 1999 geformuleerde Helsinki-doelstelling waarbij de EU in staat zou moeten zijn een 60.000 man tellende reactiemacht in te zetten, bleek niets meer dan een luchtkasteel. Gedurende al deze stappen en discussies over verdere Europese militaire samenwerking, bleef defensie echter altijd gescheiden van het begrip ‘supranationaliteit’.

Dit is geen toeval. ‘War made the state and the state made war’¹, schreef de Amerikaanse historicus en socioloog Charles Tilly over het proces van staatsvorming. De vorming van staten en de krijgsmacht zijn de afgelopen eeuwen onlosmakelijk met elkaar verbonden geweest. Het niet beschikken over

een krijgsmacht betekent dan nog wel niet dat de soevereine status automatisch verloren gaat, maar de krijgsmacht is wel het ultieme middel om de soevereiniteit van de staat te verdedigen. Een krijgsmacht is, nog meer dan de munt, een attribuut van soevereine macht. Dit gegeven sluit militaire samenwerking absoluut niet uit, maar impliceert wel dat de soevereine beschikkingsmacht over de inzet van de krijgsmacht niet mag worden overgeheveld naar een supranationaal orgaan. Het nationale parlement moet namelijk altijd de democratische controle over de inzet van troepen kunnen blijven uitoefenen.²

Eurofederalisten in het Europees Parlement, of ook hier in Nederland in de vorm van D66, die de vorming van een Europees leger nastreven zijn er altijd geweest, maar dergelijke waanideeën waren in de meeste Europese hoofdsteden nooit een serieuze optie. Het jaar 2016 is in dit opzicht een belangrijke waterscheiding; beginnend met het Brexit-referendum op 23 juni.

Het Brits obstakel

De militaire gevolgen van de Brexit zijn nog niet volledig te overzien. Maar beschouwd vanuit een Nederlands perspectief zou het zeer ongelukkig zijn als door de verdere uitwerking van de Brexit, er drempels ontstaan om de lange militaire samenwerking met het Verenigd Koninkrijk te intensiveren of om bijvoorbeeld de ‘UK/NL Amphibious Force’ voor EU-missies in te zetten, zoals dat tot op heden wel gebeurde.

Wat wel vaststaat is dat veel Europese leiders denken (of misschien zelfs hopen) dat door de Brexit de Britten Europa de rug zullen toekeren. Zoals Derk Jan Eppink eerder dit jaar schreef in *de Volkskrant*: ‘Als de EU een tegenslag krijgt, reageert zij instinctief met ‘meer Europa’ en de vlucht in symboliek.’³ Voor eurofederalisten was de uitslag van het Brits referendum dan ook een opportuun moment om een al langer gekoesterde wens te realiseren: de vorming van een Europees leger.

Jean-Claude Juncker pleitte in 2015 al voor de

^A Het GVDB is één van de weinige beleidsterreinen binnen de EU waarin iedere lidstaat nog een vetorecht bezit.

vorming van een Europees leger. De woordvoerder van de toenmalige Brits premier David Cameron zei daarover dat 'our position is crystal clear that defense is a national, not an EU responsibility and that there is no prospect of that position changing and no prospect of a European army'. Ook het na het Brexit-referendum geïnstalleerde kabinet van Theresa May deelt dit standpunt. De Britse minister van Defensie Michael Fallon heeft al laten weten dat Londen, zolang het lid is van de Europese Unie, iedere poging om 'a rival to NATO' op te richten zal blokkeren. Hierin wordt het land gesteund door Nederland, Zweden, Polen, Letland en Litouwen. Het wegvallen van het Verenigd Koninkrijk uit dit blok van verder kleinere EU-lidstaten zou voor Nederland een groot gemis zijn. Zeker nu de roep om verdere Europese militaire integratie sinds 23 juni op het continent steeds luider klinkt.

Dat begon met een gezamenlijke Frans-Duitse verklaring gelijk na de uitkomst van het Brits referendum waarin de betreffende ministers van Buitenlandse Zaken hun toewijding aan de Unie herbevestigden, maar ook een oproep deden voor een 'European Security Compact' om op deze manier de Europese bijdrage aan de internationale veiligheid te vergroten. Militaire middelen horen daar ook bij. De afgelopen zomer gepubliceerde Duitse defensie *white paper* stelde ook al dat Duitsland streeft naar het 'long-term goal of a common European Security and Defence Union' en de Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken Paolo Gentiloni pleitte na de Brexit voor een 'Schengen voor Defensie' – een voorstel dat nog net niet een Europees leger behelst, maar wel de fundering daarvoor neerlegt. Het was Jean-Claude Juncker die tijdens zijn 'State of the Union' met concrete voorstellen kwam, waaronder een Europees militair hoofdkwartier en gezamenlijke investeringen in militaire hardware.

Het Verenigd Koninkrijk is in dit alles vooralsnog het voornaamste obstakel voor de realisatie van deze plannen. Dit tot grote ergernis van enkele politici in Europa. De Duitse minister van Defensie Ursula von der Leyen liet weten dat het Verenigd Koninkrijk stappen richting verdere Europese militaire samenwerking nu lang genoeg heeft tegengewerkt. En landgenoot Martin Schulz, de scheidend voorzitter van het Europees Parlement, vindt het dan wel jammer dat de EU een op het gebied van defensie belangrijke lidstaat gaat verliezen, maar dat de Brexit 'could give the necessary impulse for a closer integration of the remaining member states'. De

Frans-Duitse voorstellen op het gebied van Europese veiligheid en defensie zijn 'a clear sign of things to come'.⁴

Trump en de Europese vlucht naar voren

De Brexit was één van de katalysatoren waardoor de begrippen 'defensie' en 'supranationaliteit' in de discussie over militaire samenwerking niet langer per definitie van elkaar gescheiden zijn. Nu niet alleen Brusselse federalisten als Juncker, Verhofstadt en Schulz zich hierover hebben uitgelaten, maar ook uit Berlijn, Parijs en Rome berichten over vergaande militaire samenwerking naar buiten komen, lijkt er toch een momentum te ontstaan; iets waar Nederland en andere gelijkgestemde landen zich zorgen over zouden moeten maken.

Dit momentum werd nog eens versterkt toen op 8 november 2016 Donald Trump werd verkozen als de nieuwe Amerikaanse president. Dat er voor het eerst sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog een Amerikaanse president zal aantreden die openlijk twijfels heeft gezet bij de door de Verenigde Staten geleide wereldorde – inclusief de geloofwaardigheid en validiteit van het NAVO-bondgenootschap – is reden tot zorg en vergroot voor velen in Brussel en daarbuiten de urgentie om in Europees verband verder militair te integreren.

'It was always obvious Americans would not always be there to protect the European Continent', zei Jean-Claude Juncker daags na de verkiezing van Trump.⁵ Voor de verandering heeft Juncker daarin gelijk. De economische, militaire en demografische machtsverschuiving richting Azië noopt de Verenigde Staten om de strategische focus naar het Oosten te verleggen. Dit beleid is onder president Obama al ingezet en zal onder Trump waarschijnlijk worden versterkt – in ieder geval de militaire dimensie (het vrijhandelsverdrag TPP, eveneens onderdeel van de strategie van Obama in Azië, zal Trump op zijn eerste dag als president definitief begraven).

Dat defensie weer op de politieke agenda staat – met of zonder Trump – is niet meer dan logisch en bovendien noodzakelijk. Het is echter de vraag of de bezorgdheid vanwege Trump (en de Brexit) reden is om in Europees verband verder militair te integreren, met daarbij het gevaar om door te schieten in symboliek, of dat ieder land afzonderlijk de wil moet tonen om zelf in de krijgsmacht te investeren. Het eerste lijkt te gebeuren. Juncker gaf na de verkiezing van Trump in diezelfde speech tevens aan dat 'that is why we need a new start in the field of Euro-

pean defence, up to the goal of setting up a European army'.⁶ Het probleem is dat hij niet langer roept in de woestijn, maar steun heeft van een aantal grote EU-landen, waaronder Duitsland en Frankrijk.

Stappen richting een Europese Defensie Unie

'De ambitie is er dus, het wordt nu tijd om de daad bij het woord te voegen.'⁷ Niet geheel verrassend de woorden van de D66'ers Salima Belhaj (Tweede Kamerlid) en Marietje Schaake (Europarlementariër) in een onlangs verschenen opiniestuk in *Trouw* waarin zij een oproep deden voor een Europese krijgsmacht. Aanleiding was de implementatie van de op de dag van het Brexit-referendum verschenen nieuwe veiligheidsstrategie van de EU. Deze *EU Global Strategy* is daags na de verkiezing van Trump besproken en omarmd door de Europese defensie-ministers. Ook door de Nederlandse minister van Defensie Jeanine Hennis-Plasschaert. Zij onderstreept het belang van Europese militaire samenwerking, maar geeft ook aan dat zij daarmee niet bedoelt 'a single set of European armed forces. This, I think, is a pipedream'.⁸ Belhaj en Schaake hopen echter dat deze droom werkelijkheid kan worden.

De implementatie van de *Global Strategy* is daarin een stap. De aangekondigde maatregelen zullen de EU meer slagkracht moeten geven om met militaire en civiele missies autonoom op te kunnen treden, wanneer en waar noodzakelijk. In het verleden had het Europees veiligheidsbeleid een strikte externe focus, maar legt nu ook de nadruk op de bescherming van de 'Union and its citizens'. Er wordt bovendien een centrum opgericht voor de coördinatie van missies in zwakke staten, waardoor de civiele en militaire afstemming van missies ook veel gemakkelijker kan plaatsvinden. Ook zal er meer worden samengewerkt bij de aanschaf van materieel en ter bevordering daarvan wilt de Europese Commissie jaarlijks geld vrijmaken. 'Een kwantsprong voorwaarts naar een Europees veiligheids- en defensiebeleid, zei de EU-buitenlandchef Mogherini na afloop van de top en volgens de Duitse minister van Defensie Von der Leyen toonden de lidstaten 'hun politieke wil' om de EU uit te breiden tot een Europese Defensie Unie.⁹

Het implementatieplan rept dan wel niet over de vorming van het door Juncker zo begeerde Europees leger (ook is zijn wens om een Europees militair hoofdkwartier op te richten in de ijskast gezet), desalniettemin komen delen van het plan wel degelijk

in het vaarwater van de zwaarmacht van de soevereine Europese lidstaten. Een zorgwekkende ontwikkeling waar Nederland waakzaam voor dient te zijn. Vooral nog is Londen gelukkig de belangrijkste stem tegen deze EU-initiatieven die mogelijkterwijls op termijn de NAVO – en dus de belangrijke trans-Atlantische band – kunnen ondermijnen.

Het Verenigd Koninkrijk en de trans-Atlantische link

Belangrijker dan dit Europees institutionalisme dat de schijn moet wekken dat er zoiets is als een Europees buitenlands- en veiligheidsbeleid, is dat de Europese lidstaten zelf weer moeten investeren in de instrumenten van harde macht.¹⁰ Onderdeel daarvan is dat politici staan voor nieuwe investeringen in de krijgsmacht om zo aan onze belangrijkste bondgenoot, de Verenigde Staten, te laten zien dat wij onze eigen veiligheid (weer) serieus nemen. De geuite taal van Trump betreffende de NAVO is dan wel roekeloos, maar ook terecht. Afgelopen jaar namen de Verenigde Staten 72% van de defensie-uitgaven binnen de NAVO voor hun rekening en terwijl de defensie-ministers van de EU in Brussel over de implementatie van de *Global Strategy* spraken, was het de Britse minister Fallon die zijn Europese bondgenoten erop wees hun 'fair share' te spenderen aan defensie. Alleen dat kan voorkomen dat de Amerikaanse veiligheidsparaplu onder Trump niet inklapt.

Bilaterale en multilaterale vormen van militaire samenwerkingen met gelijkgestemde partners, zoals we die nu al hebben met de ons omringende landen, zijn dan wel belangrijk om de Europese tak van het trans-Atlantische bondgenootschap te versterken, maar mogen niet de illusie wekken dat deze ooit vervangen kan worden. De NAVO blijft namelijk de hoeksteen van onze veiligheid en met het vertrek van de Britten uit de EU verdwijnt de belangrijkste Europese trans-Atlantische link. Het antwoord daarop is niet de creatie van een Europees militair hoofdkwartier of het samenvoegen van de Europese defensiebudgetten als een alternatief voor serieuze investeringen in de krijgsmacht. De wil om daarin te investeren is een verantwoordelijkheid voor ieder land afzonderlijk. Laten we daarom de Britse aanwezigheid binnen de EU en hun verzet tegen een 'Europees leger' zo lang mogelijk koesteren.

D.P. (Daniël) Turk, MA, MSc is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

Eindnoten

- 1) Charles Tilly, *The formation of national states in Western Europe*, Princeton, 1975.
- 2) Zie voor meer hierover het in 2016 door de TeldersStichting gepubliceerde geschrift *Soevereiniteit*.
- 3) Derk Jan Eppink, 'Europa, stop het gejammer', *de Volkskrant*, 23 november 2016.
- 4) Charlie Cooper, 'Martin Schulz hits back at UK over EU army', *Politico EU*, 23 september 2016.
- 5) David M. Herszenhorn, Maïa de la Bauma en Jacopo Barigazzi, 'Trump gives EU defense plans new sense of urgency', *Politico EU*, 11 november 2016.
- 6) Steven Swinford en Harriet Alexander, 'Britain to warn NATO allies to pay "fair share" amid fears Donald Trump will withdraw US support', *The Telegraph*, 11 november 2016.
- 7) Salima Belhaj en Marietje Schaake, 'Na Trumps verkiezing hoogste tijd voor eigen Europese krijgsmacht', *Trouw*, 16 november 2016.
- 8) 'Jeanine Hennis-Plasschaert deelt haar visie op de veiligheidssituatie in de wereld met Duitse legerleiding, politici en bedrijfsleven', Toespraak gegeven op 17 oktober 2016.
- 9) Natalie Righton, 'Het Europese leger staat nog ver voorbij de horizon', *de Volkskrant*, 25 november 2016.
- 10) Julian Lindley-French, 'Trumxit', *Lindley-French's Blog Blast: Speaking truth unto Power*, 9 november 2016, http://lindleyfrench.blogspot.nl/2016_11_01_archive.html, geraadpleegd op 6 december 2016.

– Huub Wijfjes –

Het *correspondents dinner* veroorzaakte afgelopen jaar voor flink wat ophef in de Nederlandse politiek. Humor, zo bleek, is in de politiek nog steeds verdacht. Houdt het idee dat politiek vanwege het publieke belang vooral, serieus, inhoudelijk en onpersoonlijk blijven nog stand? Huub Wijfjes gaat in deze bijdrage in op de betekenis van humor in de politiek.

Het veroorzaakte afgelopen jaar een klein schokgolftje in de Nederlandse politiek: het *correspondents dinner* waarbij premier Mark Rutte op 10 februari de verzamelde pers en de Amsterdamse goeemeente toesprak in de Beurs van Berlage. Op een onverhoeds moment tijdens het tv-programma *College Tour* in december 2011 had Rutte dat aan presentator Twan Huys toegezegd. Huys en de NTR maakten er vervolgens werk van, waarna het nog vier jaar zou duren voor Rutte geflankeerd door zijn 'tafeldame' Halina Reijn de Beurs betrad om in de voetsporen van de Amerikaanse presidenten een komische toespraak te houden.

Geheel volgens Amerikaanse traditie moesten vriend en vijand daarin niet gespaard worden en dat deed Rutte dan ook niet. Of het nu een partijgenoot als Ard van der Steur was, coalitiegenoten zoals Frans Timmermans of Lodewijk Asscher of oppositiefiguren zoals Sybrand van Haersma Buma of Jesse Klaver, Rutte had over ieder wel een oneliner paraat. Het door de NTR georganiseerde en live uitgezonden diner was een kijkcijferhit; meer dan 2,7 miljoen mensen keken ernaar. Voor kijkcijferbegrippen is dat weergaloos hoog.

De reacties op Rutte's gevoel voor humor waren gematigd positief. In de peilingen van Maurice de Hond steeg de VVD in de week na het diner van 18 naar 20 zetels. De Hond had ook uitgezocht dat de VVD-kiezers die hadden gekeken het programma met een 8,3 waardeerden. De PvdA-kiezer beloonde Rutte met een 7,5, maar die cijfers kelderden bij de kiezers van de oppositiepartijen: de SP- en PVV-kiezers gaven Rutte een 4,9. Het bevestigde dat humor vooral wordt gewaardeerd door geestverwanten.

Maar er was ook kritiek van verschillende kanten. Het toonaangevende dagblad *NRC Handelsblad* had tevoren al geweigerd deel te nemen aan het glamour-evenement omdat het diner de suggestie wakte dat pers en politiek dikke vrienden waren. Het di-

ner was ook niet, zoals in de Verenigde Staten, door een parlementaire persvereniging georganiseerd, maar door een publieke omroep die zich blijkbaar even geen zorgen had gemaakt over representatieve aandacht voor alle politieke partijen. Verschillende aangevallen hoofdpersonen toonden zich echter onaangenaam verrast over het feit dat de premier zo gemakkelijk een podium had gekregen om partijpolitiek te bedrijven.¹

Blijkbaar is het nog steeds zo dat humor in de politiek een beetje verdacht is, zeker als die humor voorkomt in een forum buiten de Staten-Generaal. Waar komt die angst vandaan? En wat is eigenlijk de betekenis (geweest) van humor in de politiek? Hoe past de discussie over de satirische benadering van politiek daarin, vooral in relatie tot nieuws op televisie?

Politiek en media

Over de toenemende vervlechting van politiek en media is heel veel geschreven. Opvallend is dat de toon in veel van die beschouwingen doorgaans negatief is. In de meest sombere – die volgens mijn eerder onderzoek² veel te vinden zijn in de reflecties van parlementaire journalisten – is de politiek zo ongeveer overgenomen door de media met hun voorkeuren voor schandaaltjes, uitglijers, conflicten en uiterlijk vertoon. Termen zoals popularisering, personalisering, sensationisering, trivialisering en overwoekering van mediologica worden dan gebruikt om aan te geven dat de politiek aan inhoudelijke overwegingen eigenlijk niet meer toekomt. Het daardoor geschapen beeld van de politiek bij het electoraat is funest, waardoor het vertrouwen in de politiek als geheel sterk aan het afnemen is. Daarbij wordt dan in een adem doorverwezen naar de gevolgen: de opkomst van populistische partijen met een ondemocratisch gedachtegoed, het schrikbarende verval in politieke omgangsvormen (zowel in als buiten de Tweede Kamer) en de populariteit

van volksmenners in de online omgeving die het eenvoudige beeld koesteren dat Den Haag alleen maar bestaat uit baantjesjagende zakkenvullers met maling aan het volk.

Die trends kan iedereen natuurlijk herkennen, maar het is de vraag of dat alleen een oorzaak heeft in mediagedragingen. Sombere mediabeschouwingen zijn van alle tijden en ademen meer een cultuurpessimistisch en romantisch terugverlangen naar een ooit zuivere en hoogstaande tijd in het verleden, dan dat men probeerde feitelijk vast te stellen hoe de werkelijkheid in elkaar zat. Zo suggereerde Neil Postman in 1985 in zijn *Amusing ourselves to death* dat de mediawerkelijkheid weinig meer bevatte dan doods en volslagen triviaal amusement waaraan niemand kon ontsnappen.³ Vooral de televisie was daaraan de schuldige. Enkele jaren later beweerde de Franse socioloog Pierre Bourdieu dat de vormdwang binnen de televisiewereld en de nieuwsopvatting van journalisten meer bepalend waren geworden voor de openbare informatie- en nieuwsvoorziening dan een politieke opvatting.⁴ Terwijl die laatste de relatie van electoraat en de politieke cultuur zouden moeten dragen.

Wetenschappelijk onderzoek heeft dergelijke beweringen of grotendeels ontkracht of van een andere interpretatie voorzien. In 1998 formuleerde politiek communicatiewetenschapper Kees Brants een kernvraag: 'Who is afraid of infotainment?'⁵ In een tijd waarin mensen op grote schaal steeds meer media consumeren en zich ook met de politiek willen bemoeien, is het toch niet meer dan normaal dat de politiek zich intensiever bezig zou houden met de overdracht van hun veelal ondoorgrondelijke debatten naar vormen die het grote publiek beter zou kunnen begrijpen. Veel politici waren daar overigens al jaren mee bezig door op te treden in populaire mediavormen, zoals praatprogramma's maar af en toe ook quizzes en shows. Zichtbaarheid van politiek, ook in populaire vormen, werd wel degelijk als een noodzakelijkheid gezien

In de culturele wetenschappen werd dat denken zelfs van een analytische ideologie voorzien. Het belang van populaire, apolitieke media werd van net zo groot – wellicht zelfs groter – belang verklaard als de 'elite-media'. Volgens Liesbet van Zoonen waren publiekstijdschriften, pulptelevisie en populaire muziek- en artiestencultuur voor veel mensen doorslaggevend bij het bepalen van hun politieke voorkeuren dan welk debat in het parlement dan ook.⁶ Politiek zou zich dus moeten aanpassen wilde men gehoord blijven worden. En dat betekent: de dialoog aangaan met werelden van entertainment waar politiek op een andere manier wordt gearticuleerd

door artiesten, designers, filmmakers, etc. En dus ook met humoristen en in televisievormen waarin de vermenging van informatie en amusement dagelijks gestalte krijgt.

Humor in de politiek

In die discussie moeten we niet doen alsof de politiek altijd een zwaar serieuze bezigheid is geweest, die onder invloed van media zoals televisie steeds lichter en vrolijker is geworden. In de moderne (democratische) politiek is humor altijd een retorische strategie geweest, met name in tijden van grote spanning. Humor kan verschillende nuttige functies hebben.⁷ Het breken van de spanning door (zelf) relativering is daar een van; humor bestrijdt als het ware de stress die door crises kan ontstaan. Daaraan gekoppeld is de mogelijkheid om door middel van humor de aandacht af te leiden van onaangename kwesties. Psychologisch onderzoek heeft tevens uitgezeten dat mensen aan iemand die humor bezigt, vriendelijkheid en geloofwaardigheid kunnen toekennen. Maar het kan aan de andere kant er ook toe leiden dat in humor verpakte argumenten niet erg serieus genomen kunnen worden; als 'het is maar een grappe natuurlijk'.

Maar dat hoeft zeker niet in alle gevallen de overheersende reactie te zijn. Misschien de belangrijkste functie die aan humor is toegekend, is namelijk dat het een middel kan zijn om een zwaar of omstreden onderwerp aan te kaarten zonder daar direct of expliciet over te hoeven spreken en ook zonder directe consequenties te hebben. In taalkundige termen wordt zo'n stijlfiguur ook wel een enthymeem genoemd, een bewering met een verzwegen premisse, een aanname met een claim op de waarheid.⁸ In zijn schriftuur over retoriek beweerde Aristoteles al dat zo'n indirecte en verdeckte manier om in een omstreden kwestie te overtuigen (bijvoorbeeld door humor), moeilijke en betwiste problemen dichter bij een oplossing kunnen komen. Ze lokken meer positieve reacties uit en doen eigenlijk een beroep op het publiek om begrip met de spreker te tonen want die suggereert dat men eigenlijk eensgezind is over de boodschap.

President Abraham Lincoln stond in zijn tijd bekend om zijn gebruik van humoristische enthyemata. Lincoln werd in zijn politieke carrière vaak belaagd en geplaagd om zijn eenvoudige komaf. Tijdens zijn presidentschap leidde dat zelfs tot vragen over zijn competentie om opperbevelhebber van het leger te zijn en het grote vraagstuk van de slavernij op te lossen. Toen hij wederom een keer smalend werd neergezet als een 'common-looking fellow' sprak hij

de legendarische woorden: 'God must love the common people, for he made so many of them.'⁹ Daarmee verpakte hij de eigenlijke boodschap (iedereen kan competent zijn; met gewoonheid is niets mis; juist door mijn gewoonheid kan ik goed handelen; de man die net een onderscheid maakte tussen gewoon en competent is ook een gewone man) in een krachtige oneliner, die voor de goede verstaander onmiddellijk de kern van de zaak raakte. Zijn talent om dingen simpel en relativerend te zeggen gaf Lincoln keer op keer krediet in moeilijke debatten.

Misschien wel de grootste meester van humor als strategie om debatten te winnen was Winston Churchill. Juist in de moeilijkste periode van Engeland's bestaan – voorafgaand aan en in de Tweede Wereldoorlog – toonde dat talent zijn waarde. Als een van de weinige politici opponeerde Churchill tegen de 'appeasement'-politiek van premier Chamberlain. Nadat de premier gloedvol had betoogd dat zijn vredespolitiek Hitler gunstig had gestemd, verklaarde Churchill: 'Een vredesapostel als Chamberlain is iemand die de krokodillen voert en hoopt dat hij de laatste is die door hen opgegeten zal worden.' Zelfs de groeiende kritiek op zijn overduidelijk overmatige drankgebruik kon Churchill met humor pareren. Toen het parlamentslid Bessie Braddock hem tijdens een debat verweet: 'Winston, you're drunk, and what's more: you are disgustingly drunk', verlegde Churchill de aandacht van dit reëel bestaande probleem met humor: 'Bessie, my dear, you are ugly, and what's more, you are disgustingly ugly. But tomorrow I shall be sober and you will still be disgustingly ugly.' Een knap staaltje afleiding want hij suggereerde dat er helemaal geen drankprobleem bestond, terwijl dat overduidelijk wel het geval was.

Correspondents dinner en de humoristische politiek

Nu is er een verschil tussen dergelijke min of meer spontane humor in de politiek van alledag en de humor die wordt verwacht op een daarvoor bestemd tijdstip of plaats. Het *correspondents dinner* is een typisch voorbeeld van een geregisseerde humorplek. Dat is het niet altijd geweest overigens, want het begon als een informele bijeenkomst van de politieke pers die zich voor serieuze zaken in 1914 had verenigd in de White House Correspondents' Association. Het eerste openbare diner van deze club vond in 1920 plaats en pas vier jaar later kwam de eerste president (Calvin Coolidge) een hapje mee-eten. Iets zeggen deed de president echter niet; bij het diner werden wel jaarlijks steeds meer vermakende onderdelen gevoegd. Zo werd het de gewoonte dat

tussen de verschillende gerechten de mannen (pas in 1962 werd de eerste vrouw toegelaten) samen gelegenheidsversjes zongen. In de jaren dertig kwamen er ook bekende artiesten optreden of werden er humoristische films vertoond.

Door de ontspannen, informele sfeer voerde humor wel de boventoon, ook in de gesprekken van de presidenten met de verslaggevers. Die twee partijen staan in de praktische politiek van alledag in grote spanning tegenover elkaar; de pers wordt in het publieke belang geacht de uitvoerende macht scherp in de gaten te houden en te belagen met kritische vragen. Onafhankelijkheid is daarbij wezenlijk, hetgeen betekent dat al te vriendschappelijk banden ongewenst kunnen zijn. Niet altijd, want vriendschappelijke contacten kunnen de onderlinge informatie-uitwisseling soepeler laten lopen. Het grote vraagstuk in de politieke pers is niet om informaliteit te vermijden, maar om een juiste balans met formaliteit te vinden, vooral op plekken waar informaliteit de norm is, zoals cafés, restaurants en sociëteiten.

Het *correspondents dinner* bleek zo'n plek om de spanning te kunnen breken en ook wat informaliteit en amicaliteit in de verhouding van pers en presidentschap te laten komen. Dat de president geacht werd om een echte tafelrede te houden, was echter niet vanzelfsprekend. Tot in de jaren tachtig was het zelfs niet de gewoonte dat de president er elk jaar bij was. Maar als hij er was, dan kon humor in het onderling gesprek een grote rol spelen. Mits de president een gevoel voor humor had, zoals Franklin Roosevelt of Harry Truman.

De eerste die op het idee kwam om een humoristische tafelrede te houden om politiek voordeel te behalen was John F. Kennedy. Deze man stond niet voor niets ook bekend als de president die voor het eerst op grote schaal 'sophisticated news management techniques' toepaste om steun voor zijn beleid te winnen.¹⁰ Dat zagen de presidenten na hem ook goed in, maar er was ook altijd die andere kant bij het diner. Een president moet vriendelijk zijn bij een bijeenkomst van figuren die het vuur soms na aan de schenen van de president legden en die elke zin van de president kunnen opblazen tot een ernstig conflict. Toen Richard Nixon in de jaren zeventig door de journalistiek met het 'Watergate'-schandaal werd geconfronteerd en uiteindelijk zelfs tot aftreden werd gedwongen, stuurde de president zijn vice-president naar het diner. Gerald Ford kwam vervolgens met nogal wrange en sarcastische grappen om 'Watergate' te bagatelliseren, maar dat waren geen geslaagde pogingen, omdat de humorvorm sarcasme vol zit met verwijten waaraan het publiek zich door-

gaans persoonlijk stoort.¹¹

Een nieuw ontspanning trad in met Ronald Reagan, de oud-acteur die uitstekend wist hoe je een komische 'oneline' als een echte 'punchline' kon uitspreken als je er zelfrelativering in stopte. Be-laagd door het voortdurende vragen naar zijn hoge leeftijd en mogelijk slechte gezondheid zei hij bij het *dinner* in 1987: 'als ik tegenwoordig naar de arts ga voor een *physical check-up*, vragen ze niet eens meer naar mijn leeftijd; ze bepalen gelijk mijn koolstof-14 gehalte'. Een jaar eerder had hij zijn anti-Sovjet-politiek versterkt door bij het *dinner* een fraaie enthy-meem te formuleren: 'vanavond is er in Moskou ook een Kremlin Correspondents Dinner. Daar komen journalisten van de Sovjetmedia bijeen om te lachen om de grappen van meneer Gorbatsjov. Want anders zwaait er wat...'

In deze periode groeide het *correspondents dinner* uit tot een echt 'media-event', dat live op tv wordt uitgezonden en waar honderden bekende Amerikanen hun gezicht tonen en aanzienlijke bedragen neerleggen om een goed doel te steunen: jonge journalisten kunnen met de opbrengst een 'scholarship' van 5000 dollar krijgen. Het weekblad *Time* berekende in 2015 echter dat slechts een klein deel van de fundraising naar de 'scholarships' gaat. Toegangs-biljetten kostten 300 dollar voor de gemiddelde plaats aan een van de 260 tafels. Dat bracht in dat jaar 450.000 dollar op, waarvan slechts 77.500 werd besteed aan het mogelijk maken van de 'scholarship'; dus voor slechts achttien journalisten. De rest ging op aan de glitter en glamour die het evenement in de aandacht moesten brengen. 'Is it just another fancy dinner for the Washington elite, with college students getting the crumbs?', vroegen *Time* en ook vele journalisten zich terecht af.

Het is een belangrijke vraag. Maar het is ook duidelijk dat het evenement veel aandacht op de journalistiek vestigt, zeggen de verdedigers. En op de president die zich in zijn meest informele rol toont en die zich ook eigenlijk niet kan veroorloven weg te blijven. Want niet alleen wordt de televisie-uitzending goed bekeken, de miljoenen linkjes die via sociale media worden gedeeld leveren een enorm aantal kijkers op. Kijkers die, als het goed gaat, de president veel positieve aandacht geeft. Vooral Clinton en Obama hebben daar van geprofiteerd, want niet alleen hadden ze de beschikking over een uitstekend productieteam en tekstschrijvers, ze hadden ook een persoonlijk talent om de humor als een professionele 'stand-up comedian' uit te serveren.

Authentieke ironische persoonlijkheden

Een humoristisch talent of het vermogen tot zelf-ironie is niet iedere regeringsleider gegeven (dat is vooral in de Nederlandse politieke praktijk soms pijnlijk te zien geweest) en je kan je afvragen of humor tot de onmisbare kwaliteiten van een president of premier gerekend moet worden. Even los van de normatieve kant van deze vraag, kan men wel stellen dat van een moderne regeringsleider meer dan ooit communicatieve vaardigheden worden gevraagd. Zonder een uitgekende en professioneel uitgevoerde mediastrategie komt geen enkele politicus meer aan de bak. Net zozeer als een politicus het moeilijk krijgt als hij/zij zich probeert te onttrekken aan de tendensen naar personalisering en privatisering, die vanuit culturele ontwikkelingen voortkomen (en niet alleen vanuit media, zoals wel wordt gedacht).¹²

Bij dat geheel is (zelf)relativerende humor een wezenlijk factor geworden. In de Verenigde Staten is die trend het meest duidelijk te zien. In de nieuws-industrie, vooral die rond televisie en nieuwe media, is een vermenging van serieusheid en humor een karakteristiek geworden. Het duidelijkst is dat te zien in de talkshow. Vele Amerikanen ontlenen hun informatie over de politiek en de actualiteit aan satirische talkshows zoals die van Jon Stewart en Stephen Colbert of aan talkshows waarin de presentator via humor het publiek kan binden.¹³ Jimmy Fallon, Conan O'Brien, Ellen DeGeneres, Graham Norton en anderen verbinden de politiek met het alledaagse gesprek. Dat doen ook de volledig op satire gerichte shows zoals *Saturday Night Live*, een programma dat via internet een compleet nieuw leven in de sociale media krijgt.

In die online wereld poppen tevens veel *digital born satires* op, die gebruik maken van dezelfde onverwoestbaar populaire combinatie van keiharde satire, persiflage en een klein beetje serieuze achtergrond. Een fraai voorbeeld is de YouTube-serie van Zach Galifianakis die in *Between Two Ferns* politici en artiesten 'interviewt'. Het is een format dat eruit ziet als een spontaan tv-interview, maar aan twee kanten (de interviewer en geïnterviewde) volledig gescript is. De gesprekken (waarin ook politici zoals Obama en Hillary Clinton de hoofdpersoon waren) hebben ook niet de bedoeling – zoals bij gewone interviews de conventie is – om informatie over iemands denkbeelden te laten zien; de vervreemdende humor is het hoofddoel en de geïnterviewde moet volledig meespelen en dat effect te bereiken.

Alle satirische televisieshows en clips zijn door-gaans sterk politiek gekleurd, keihard in de ironie over het persoonlijke, relativerend over het politieke

bedrijf als geheel en gericht op het creëren van *events* waarop in korte tijd fel gereageerd kan worden; ‘events’ die ‘viral stories’ scheppen dus. Blijkbaar zijn dat onmisbare kwaliteiten in het binden van jonge mediaconsumenten.¹⁴ Dat zie je bijvoorbeeld ook aan media-events zoals ‘the roast’ (in vele varianten), een ‘programma’ waarin het humoristisch doorzagen van bekende mensen door weer andere bekende mensen tot een ware kunst is verheven.

Dat is misschien vervelend voor het slachtoffer van al dat satirische mediageweld. Maar het is de realiteit. Amerikaanse onderzoeken van bijvoorbeeld Baym, Coletta en Baumgartner en Morris hebben uitgewezen dat wat in humoristische talkshows naar voren wordt gebracht doorslaggevend is voor de manier waarop naar politiek wordt gekeken.¹⁵ Dat is overigens bepaald niet altijd in het nadeel van de satirisch gefileerde politicus. Onderzoek onder jongeren wees uit dat jongeren die veel van hun informatie haalden uit *The Colbert Report* meer affiniteit kregen met de Republikeinse politiek en politici, ondanks het feit (of juist in dit geval is: dankzij het feit) dat Stephen Colbert vrijwel alle Republikeinse politici ongenadig scherp ironisch bekritiseerde. Bedenk in dit verband ook dat er geen man is geweest die het het afgelopen jaar satirisch zo zwaar voor de kiezen heeft gehad als Donald Trump. De karikatuur van een belachelijke showmiljardair met zeer omstreden en zelfs bizarre uitspraken heeft zijn electorale aantrekkelijkheid blijkbaar toch niet nadelig aangetast. Het succes van de hedendaagse publieke figuur is volgens onderzoek van Amber Day dan ook bepaald door de paradox ‘ironic authenticity’.¹⁶ Publieke waarden (welke dat ook zijn) worden gedragen door authentieke en herkenbare persoonlijkheden die ironie met zich meedragen. Juist in een tijd dat alles tot ons komt via media (die altijd een kunstmatige realiteit vormen) is authenticiteit van het grootste belang. Maar die authenticiteit moet kunnen worden gerespecteerd en bespot: met alleen serieuze kanten komt een politicus er niet meer.

Amerikanisering van Nederland

Het is overduidelijk dat de Amerikaanse invloed op de Nederlandse cultuur aan het toenemen is. Dat proces is overigens al oud en het wordt in politiek opzicht doorgaans gekarakteriseerd met termen zoals personalisering, individualisering en trivialisering. Onderzoek van onder andere Van Santen heeft aangetoond dat dergelijke begrippen een zeer specifieke vertaling in de Nederlandse context van media en politiek hebben gekregen.¹⁷ Dat geldt bijvoorbeeld voor de satirische benadering van politici

op televisie. Het is bepaald onjuist te veronderstellen dat zoiets uit Amerika komt overwaaien. Nederland kent een lange traditie van satire op televisie die begint met programma’s zoals *Zo is t toevallig ook nog eens een keer* en *Hadimassa* in de jaren zestig. De persiflages van *Koot & Bie* staan nog op menig netvlies gebrand en er zijn vele navolgers in allerlei vorm, zoals het huidige *Koefnoen*, *Draadstaal* en *Zondag met Lubach*. In het cabaret heeft Nederland zelfs een geheel eigen vorm ontwikkeld die veel verder gaat dan de in de vorm nogal standaard presenterende ‘stand-up comedians’ in Amerika aandurven.

In dat licht is het de vraag waarom het zolang heeft geduurd voordat er zoiets als het *correspondents dinner* in Nederland was te zien. Dat heeft dus niets te maken met de overgevoeligheid van politici voor satire, want hier hebben ze meer te verduren dan in Amerika. Het zal eerder een gevolg zijn van het idee dat politiek vooral serieus, inhoudelijk en onpersoonlijk moet blijven in het publieke belang. In de vele reflecties die politici en journalisten in de recente tijd over het politieke bedrijf hebben geschreven, komt die opvatting meestal naar voren in combinatie met klachten over met name de visuele media.¹⁸ Het komt erop neer dat de zuivere politieke inhoud door spel, humor, satire, ironie of door zeer persoonlijke ontboezemingen kan worden aangetast, waardoor mensen minder vertrouwen in de politiek krijgen.

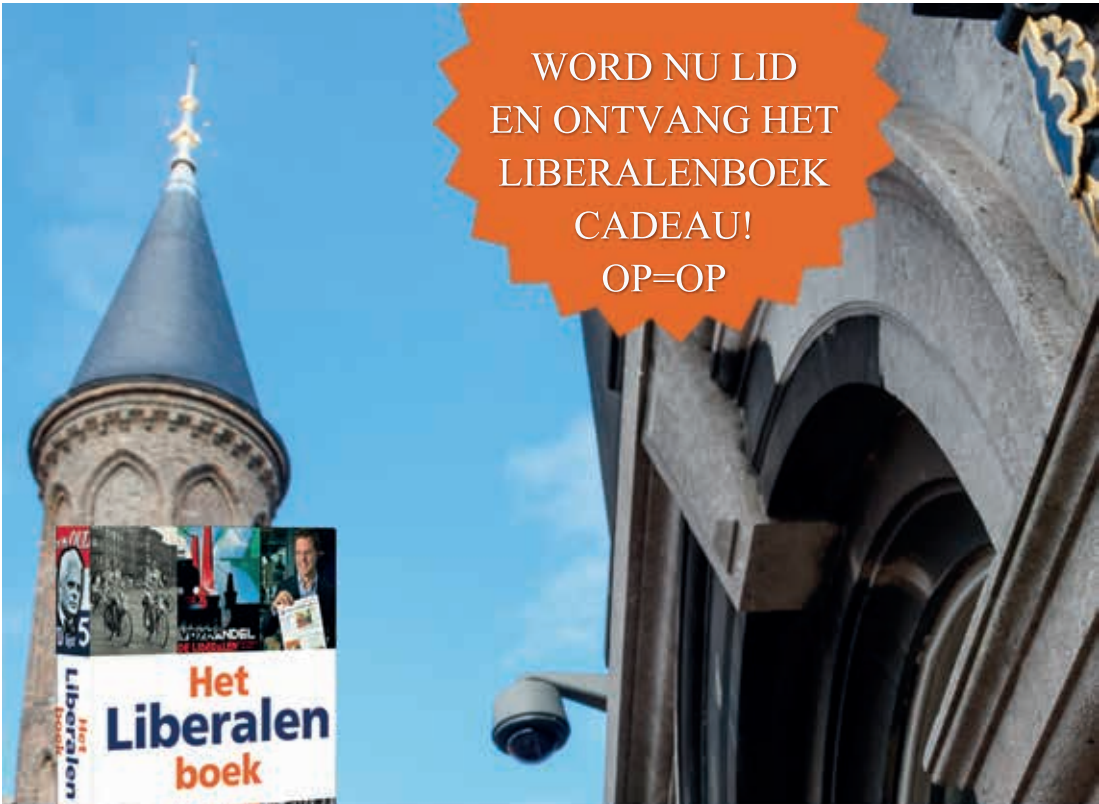
Dergelijke gedachten zijn enigszins begrijpelijk, maar ze gaan voorbij aan de moderne media-maatschappij waarin authentieke persoonlijkheden en (zelf)ironische vormen voor wat betreft inhoud juist moeten samenvloeien om de zeer complexe politieke werkelijkheden begrijpelijk te houden. Het is waarschijnlijk ook daarom dat Rutte uiteindelijk aan het *correspondents dinner* mee heeft gewerkt, net zoals hij later dit jaar meewerkte aan VPRO’s *Zomergasten*, terwijl hij eigenlijk liever praat over politiek dan zichzelf.

Prof.dr. H.B.M. (Huub) Wijffes is hoogleraar Media-geschiedenis en Journalistiek aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit van Amsterdam.

Eindnoten

- 1) Voor de Amerikaanse versie van deze kritiek, lees: Alex S. Jones, ‘In Washington boys will be jerks’, *Columbia Journalism Review*, vol. 37(2), 1998, p. 57; Rem Rieder, ‘This Dinner is not a Winner’, *American Journalism Review*, vol. 20(10), 1999, p. 6. (de Amerikaanse versie van deze kritiek: Jones 1998 en Rieder 1999).
- 2) Huub Wijffes, ‘Koningin der aarde in het parlement. Twee eeuwen journalistiek rond de Tweede Kamer’, in: Remieg

- Aerts e.a., red. *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*, Amsterdam, 2015, pp. 223-250.
- 3) Neil Postman, *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business*, Harmondsworth, 1985.
  - 4) Pierre Bourdieu, *Over Televisie*, Amsterdam, 1998.
  - 5) Kees Brants. 'Who's afraid of infotainment?' *European Journal of Communication*, vol. 13(3), 1998, pp. 315-335.
  - 6) Liesbet van Zoonen, *Entertaining the citizen. When politics and popular culture converge*, Lanham, 2005.
  - 7) Zie hiervoor uitvoerig: Simon Critchley, *Humor*, Londen, 2003; Jody C. Baumgartner en Jonathan S. Morris, *Laughing matters: Humor and American politics in the media age*. New York, 2008; Scott Weems, *Ha!: The Science of When We Laugh and Why*, New York, 2014.
  - 8) Don Waisanen, 'Comedian-in-Chief: presidential jokes as enthymematic crisis rhetoric', *Presidential Studies Quarterly*, vol. 45(2), juni 2015, pp. 335-359.
  - 9) Marvin Alisky, 'White House Wit: Presidential Humor to Sustain Politics. From Lincoln to Reagan', *Presidential Studies Quarterly*, vol. 20(2), 1990, pp. 373-381.
  - 10) Joseph P. Berry, *John F. Kennedy and the Media: The First Television President*, Lanham, 1987.
  - 11) Don Waisanen, 'Comedian-in-Chief: presidential jokes as enthymematic crisis rhetoric'.
  - 12) Rosa van Santen, *Popularization and Personalisation. A historical and Cultural Analysis of 50 years of Dutch Political Television Journalism*, Amsterdam, 2012.
  - 13) Lisa Coletta, 'Political Satire and Postmodern in the Age of Stephen Colbert and Jon Stewart', *Journal of Popular Culture*, vol. 42(5), oktober 2009, pp. 856-874; G. Baym, *From Cronkite to Colbert: the Evolution of Broadcast News*, Boulder, CO, 2010.
  - 14) Lisa Coletta, 'Political Satire and Postmodern in the Age of Stephen Colbert and Jon Stewart'.
  - 15) G. Baym, *From Cronkite to Colbert*; Lisa Coletta, 'Political Satire and Postmodern in the Age of Stephen Colbert and Jon Stewart'; Jody C. Baumgartner en Jonathan S. Morris, 'One Nation under Stephen? The Effects of the Colbert Report on American Youth', *Journal of Broadcasting & Electronic Media* vol. 52(4), 2008, pp. 622-643.
  - 16) Amber Day, *Satire and dissent. Interventions in Contemporary Political Debate*, Bloomington, 2011.
  - 17) Rosa van Santen, *Popularization and Personalisation*.
  - 18) Huub Wijffjes, 'Koningin der aarde in het parlement.

WORD NU LID
EN ONTVANG HET
LIBERALENBOEK
CADEAU!
OP=OP

LUISTEREN WE NOG NAAR ELKAAR?

Ga naar TeldersCommunity.nl
en discussieer mee
De Community voor Verdiepend
Online Liberaal Debat

– Monique Leyenaar –

Monique Leyenaar, hoogleraar Vergelijkende Politicologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen, bespreekt naar aanleiding van haar onlangs verschenen boek *Hare Excellentie: 60 jaar vrouwelijke ministers in Nederland*, enkele aspecten van 60 jaar vrouwelijk ministerschap. Namelijk de selectie en de betekenis van het vrouw-zijn. Zij belicht met name de ervaring van de VVD-ministers.

Het ministerschap is een eervolle baan, gekenmerkt door veel macht en status. Het is een begeerde positie waarvoor velen zich geroepen voelen, maar slechts weinigen zijn uitverkoren: in de periode 1956-2016 gaat het om 180 mannen en 33 vrouwen.

De eerste vrouwelijke minister is Marga Klompé. Zij speelt ten tijde van de formatie al een belangrijke rol in de KVP en is bevriend met partijleider Carl Romme. Hij wil dat het relatief nieuwe ministerie Maatschappelijk Werk voor zijn partij behouden blijft en dat de KVP de eerste vrouwelijke minister gaat leveren. Zo komt hij de vrouwen binnen en buiten de KVP tegemoet die al langer strijden voor meer vrouwen in politieke functies. Marga Klompé is al sinds 1948 Kamerlid en zeer actief in de partij en zij is dus een geschikte kandidaat. Willem Drees, de toekomstige minister-president moet nog worden overgehaald, maar uiteindelijk valt de formatie voor Klompé gunstig uit. Bij haar eerste ministerraadvergadering vindt zij een orchidee op tafel en haar aantreden roept verwachtingen op over een specifieke bijdrage van vrouwen in dit ambt. Zo heet de voorzitter van de Tweede Kamer haar welkom met de woorden: 'De maatstaf der beschaving is nog steeds de plaats die de vrouw in de maatschappij bekleedt' en wenst 'het nationale politieke leven geluk met de omstandigheid dat het eindelijk en ten langen leste een bewindsvrouw heeft voortgebracht'. Klompé zelf meent dat zij – als vrouw – het niet wezenlijk anders zal doen. Het enige verschil is volgens haar dat er nu een poederdoos in de ministerskast ligt. Dertig jaar later, in mijn interview met haar in 1986, geeft zij aan dat vrouwelijke politici andere elementen in de discussie brengen en meer op details, op de menselijke kant letten.

Klompé is minister in vijf verschillende kabinetten en is in vrijwel al die kabinetten ook de enige vrouw. Tot aan 1977 zien wij ofwel een vrouwelijke minister, ofwel een vrouwelijke staatssecretaris:

zij wisselen elkaar af.^A Het duurt een kwart eeuw voordat *twee* vrouwelijke ministers in één kabinet worden benoemd. In 1982 hebben Neelie Smit-Kroes en Eegje Schoo zitting in het eerste kabinet van premier Ruud Lubbers. In die jaren staat vrouwenemancipatie hoog op de politieke agenda en zowel de VVD-top als de beoogd premier gaan op zoek naar vrouwelijke kandidaten voor het ministerschap.^B In de paarse kabinetten van premier Wim Kok (1994-2002) vinden we vier vrouwen en in het tweede, derde en vierde kabinet van minister-president Jan-Peter Balkenende (2003-2010) vijf, net als in Rutte II.

De 33 vrouwelijke ministers hebben in deze periode 51 ministersposten bekleed in 24 verschillende kabinetten.^C Van de 33 vrouwen zijn er elf PvdA, tien CDA, negen VVD, twee D66 en één ChristenUnie (CU). Het CDA (en de voorlopers daarvan) is op drie kabinetten na steeds regeringspartij en is daardoor meer dan de andere partijen in staat geweest om een minister te (her)benoemen. In totaal heeft het CDA 21 keer een vrouwelijke minister voor een post voorgedragen, de VVD vijftien, de PvdA elf, D66 drie en de CU één.

Selectie van ministers

De selectie van ministers is een complex gebeuren, toen en nu. Criteria die meer of minder meespelen zijn de factie of bloedgroep binnen de partij; sekse; leeftijd en etnische afkomst van een kandidaat; de regio waaruit men afkomstig is; persoonlijkheidskenmerken, zoals goed kunnen samenwerken en collegialiteit; politieke, leidinggevende en bestuurlijke ervaring, en inhoudelijke deskundigheid. Bo-

---

A Alleen in het kabinet Drees IV heeft naast Marga Klompé ook Anna de Waal zitting als staatssecretaris.

B KVP (CDA) leider Ruud Lubbers benadert Dieuwke de Graaff-Nauta om minister van Binnenlandse Zaken te worden, maar zij durft dit niet aan en opteert voor het staatssecretariatschap.

C In drie van de 24 kabinetten was er geen vrouwelijke minister.

vendien stelt de rol van publieke persoon hoge eisen aan de mediavaardigheden van een kandidaat-minister. Eenmaal uitverkoren, volgt er nog een antecedentenonderzoek. Vanwege al deze factoren is het ministerschap als carrièreplanning geen goed idee: of men het uiteindelijk wordt is nogal ongewis.

Voor vrouwen is het van belang zichtbaar te zijn en in het vizier te staan van de partijleiders. Het bekleden van belangrijke functies in de partij, of namens de partij zitting te hebben in een vertegenwoordigend orgaan helpt daarbij. Het overgrote deel (27 van de 33) heeft dit soort uitstekende papieren: twintig hebben parlementaire ervaring voor het ministerschap, zes hebben geen Kamerervaring, maar hebben hun partij vertegenwoordigd in het Europees Parlement, de gemeenteraad of Provinciale Staten en soms nog als bestuurder in een grote stad of van een provincie en één was vooral zichtbaar als partijvoorzitter. Ook zijn tien van de 27 eerder staatssecretaris geweest. De eerste vrouwelijke ministers vallen vanzelf op omdat er maar weinig vrouwen in een politieke functie zijn te vinden. Maar naarmate het aandeel van vrouwen in politieke functies stijgt, is er meer nodig om in het vizier te komen. Schultz van Haegen hierover: 'Ik was wel al die jaren als raadslid en wethouder aanwezig op partijcongressen. [...] Mijn gebrek aan gevoel voor hiërarchie, wat inhoudt dat ik prettig en makkelijk met allerlei mensen van laag tot hoog kan praten op partijbijeenkomsten, heeft mij geholpen. Daardoor ken je ook heel veel mensen. Als je meer barrières hebt op dit vlak, of wanneer je je alleen maar beweegt binnen je eigen kring, dan ben je minder in beeld.' Voor Kamerleden verhoogt een lidmaatschap van het fractiebestuur de zichtbaarheid aanzienlijk. Dat geldt ook het regelmatig aanwezig zijn op het bewindspersonenoverleg (BPO). Gerda Verburg, Edith Schippers en Liesbeth Spies zijn als lid van het fractiebestuur aanwezig bij het BPO. Verburg: 'Dan eet je met elkaar, iedere week, en je bespreekt agendapunten, zaken die goed gaan en die frictie geven.' Tijdens zo'n BPO zegt haar voorganger, minister Kees Veerman, dat zijn opvolger een vrouw moet zijn en dat die vrouw Gerda Verburg heet. Dat blijft hangen!

Marja van Bijsterveldt en Lilianne Ploumen nemen deel vanuit hun functie als partijvoorzitter en Spies later als interim partijvoorzitter. Ploumen: 'Ik heb van heel dichtbij gezien hoe ministers functioneren en waarom sommige zaken goed gaan en andere niet. En waarmee ministers te maken krijgen.' Hanja Maij is op het BPO aanwezig als delegatieleider van de Europese CDA-fractie en Jeanine Hen-

nis omdat zij de VVD-delegatieleider vaak vervangt. Hennis: 'Ik schoof vaak aan vanuit Brussel in plaats van de delegatieleider omdat hij in Brussel woonde en ik meestal toch op weg naar huis was. Daar heb ik Zalm en Rutte ook beter leren kennen.'

Vrouwelijke Kamerleden kunnen zich ook profileren door het woordvoederschap op een beleids-terrein en door hun kennis en deskundigheid bij het optreden in de Kamer hetgeen zijn weerslag in de media vindt. Wanneer een bepaalde ministerspost nog vacant is, dan kan de combinatie van woordvoederschap op het relevante beleids-terrein en vrouw-zijn de doorslag geven. Smit-Kroes is bijvoorbeeld gevraagd als staatssecretaris op Verkeer en Waterstaat door een minister die inhoudelijk minder goed was ingevoerd op dit terrein dan zij. Ook voor Annemarie Jorritsma is de combinatie van belang geweest: 'Het was voor iedereen helder dat als V&W naar de VVD ging, ik dan minister zou worden, ik was immers twaalf jaar woordvoerder op dit terrein geweest.' Wat Jorritsma ook geholpen heeft, zijn de felle debatten tussen Kamerlid Jorritsma en minister Hanja Maij, die nogal wat media aandacht kregen. De *Groene Amsterdammer* over Jorritsma: 'Ze treft het met Maij-Weggen als minister. Er gaat geen dag voorbij of er ligt een persbericht van haar hand in reactie op de ideeën die mw. Maij in de media lanceert.'¹ En *Elsevier*: 'In het najaar van 1989 kwam Hanja Maij-Weggen als minister van Verkeer en Waterstaat en zij was voor Annemarie Jorritsma een geschenk uit de hemel. Alhoewel de beide verkeersdames op het persoonlijke vlak geen ruzie hadden, stonden ze in de Tweede Kamer als 'kijvende wijven' tegenover elkaar. Bij de allereerste begrotingsbehandeling ging het al mis.'²

Het in beeld zijn bij partijleiders is dus belangrijk voor hen die een ministerschap ambiëren. Maar hoe zit het dan als men zijn sporen niet binnen een partij heeft verdiend? Zo'n situatie hoeft niet per se een nadeel te zijn. Het kan zelfs een voordeel zijn wanneer partijleiders bewust zoeken naar mensen van buiten, zoals in 1994 Van Mierlo van D66 en in 2007 Wouter Bos van de PvdA doen. Zes vrouwen komen van buiten de partijpolitieke kringen: Els Borst, Winnie Sorgdrager, Sybilla Dekker, Rita Verdonk, Jacqueline Cramer en Ella Vogelaar. Sybilla Dekker wordt al uitgenodigd voor een gesprek met VVD-fractie-voorzitter Bolkestein ten tijde van de formatie van Kok II. Dan is de ministerspost Sociale Zaken aan de orde. Zij verschijnt in beeld omdat 'ik een van de weinige vrouwen was die bij een werkgeversorganisatie zat'. Zij refereert aan haar baan als directeur van

het Nederlandse Verbond van Ondernemers in de Bouwnijverheid en – als directeur van de Algemene Werkgeversvereniging – aan haar lidmaatschap van VNO/NCW. Bovendien is Dekker bekend en staat op de lijstjes van *Opzij* en van vrouwenorganisaties vanwege haar inzet om meer vrouwen benoemd te krijgen in de top van bedrijven. Rita Verdonk valt op bij de VVD-top, omdat zij zich roert tijdens een partijvergadering over het thema openbare orde en veiligheid. Verdonk beschrijft een vergadering van de VVD-Kieskring waar zij zich presenteert en waar ook fractievoorzitter Jozias van Aartsen aanwezig is. Verdonk: ‘Toen stond er een man op in de zaal en die zei: nou meneer Van Aartsen, daar staat uw volgende minister van Justitie.’

In het algemeen is het voor potentiële kandidaten afwachten en hopen op een verlossend telefoontje van de politieke Olympus. Maar er zijn ook een paar uitzonderingen op zo’n passieve rol. Zo geven Kroes, Jorritsma, Peijs en Hennis aan er zelf voor te hebben gezorgd dat hun ambities bij de sleutelfiguren in het formatieproces bekend zijn.

Soms is er sprake van een zekere schroom en moeten vrouwen worden overgehaald. Partijleider Zalm verbaast zich hierover en zegt een keer tegen Melanie Schultz: [...] ‘Als ik aan mannen vraag wil je minister worden, dan vragen zij niet eens om welk ministerie het gaat. En als ik het aan vrouwen vraag, dan moeten ze er nog drie keer over nadenken en overleg voeren met weet-ik-wie-niet-allemaal.’

In de loop der tijd heeft sekse als criterium voor de samenstelling van een kabinet meer gewicht gekregen. Formateurs in de jaren zestig en zeventig maken zich geen grote zorgen over een bordes met geen of slechts één enkele vrouw. Alhoewel? Minister Gardeniers (1977-1982) over de bordesscène: ‘Ik moest op de eerste rij staan voor het plaatje, omdat ik vrouw ben.’ Beoogd premiers Balkenende en Rutte die respectievelijk maar één (in 2002) en drie (in 2010) vrouwelijke ministers selecteren, krijgen echter de wind van voren. Krantenkoppen van oktober 2010: ‘Kritiek op “mannenkabinet” zwelt aan’; ‘Ruttes “keuze voor kwaliteit” is een slag in het gezicht van vrouwen’ en ‘De vrouw op nummer twee is er voor de sier en voor de stemmen’.

Dat ‘sekse’ concurreert met andere selectiecriteria, blijkt bijvoorbeeld uit de zoektocht naar vrouwelijke ministers van partijleider Wim Kok in 1989. Hij heeft Hedy d’Ancona en Ien Dales op het oog, beiden eerder staatssecretaris geweest. De eerste zegt toe, de tweede kan hij niet bereiken, omdat Dales,

als burgemeester van Nijmegen, op werkbezoek is in Azië. Hij benadert dan het Kamerlid Eveline Herfkens voor de post van Ontwikkelingszaken. Zij stemt in en koopt al vast haar outfit voor de beëdiging en de bordesfoto. Maar wanneer Ien Dales alsnog terugbelt en het aangeboden ministerschap van Binnenlandse Zaken aanvaardt, verdwijnt deze outfit (voorlopig) in de kast. Herfkens vertelt hoe Kok haar dan opbelt en tegen haar zegt: ‘Nu Dales minister is, heeft de PvdA niet nog een vrouw nodig’. Hij benoemt dan Jan Pronk op deze post, die de linkervleugel van de PvdA vertegenwoordigt.

Welk ministerie?

Is de verdeling van departementen over vrouwen en mannen sekse-neutraal? Uit de reacties van kranten op bijvoorbeeld de eerste vrouwelijke minister op Binnenlandse Zaken of op Defensie blijkt dat niet alle departementen ‘even zwaar’ worden beschouwd en dat sommige ministeries beter bij vrouwen dan bij mannen zouden passen. Het *Vrije Volk* noemt de benoeming in 1989 van Ien Dales op Binnenlandse Zaken een doorbraak: als eerste vrouw in de parlementaire geschiedenis op een van de zwaarste posten die het kabinet-Lubbers III zal kennen. Ruim twintig jaar later, in 2012, meldt *de Volkskrant* over de benoeming van Hennis: ‘Weer wordt een mannenbolwerk gesloopt. Met Jeanine Hennis krijgt Nederland de eerste vrouwelijke minister van Defensie.’

Verwijzend naar in de politicologische literatuur veelgebruikte indelingen van departementen³, blijkt de grootste groep ministersposten van vrouwen (20) te vallen in de categorie Welzijn, Cultuur, Volksgezondheid en Onderwijs, beleidsterreinen die alle als feminien worden gezien en een gemiddeld prestige kennen. Dan volgen de ministeries die met Verkeer, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu te maken hebben (14). Qua prestige behoren zij ook tot de midden-categorie en kunnen worden beschouwd als masculiene of neutrale departementen. Verder zien we dat met de tijd gendernormen een stuk minder belangrijk zijn geworden: tot aan 1982 is de spreiding over departementen nog zeer beperkt en betreft het alleen maar zogenaamde feminiene ministeries. In deze eeuw is de spreiding veel groter en vinden we vrouwelijke ministers op masculiene en prestigieuze departementen. Wel is het zo dat op de prestigieuze posten als Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken, Financiën en Sociale Zaken nog geen enkele vrouw is benoemd.

Tabel 1: *Eerste vrouwelijke minister per departement.*

<i>Jaar</i>	<i>Departement</i>	<i>Minister</i>	<i>Partij</i>
1956	Maatschappelijk Werk	Marga Klompé	KVP
1973	Volksgezondheid en Milieuhygiëne	Irene Vorrink	PvdA
1982	Verkeer en Waterstaat	Neelie Kroes	VVD
1982	Ontwikkelingssamenwerking	Eegje Schoo	VVD
1989	Binnenlandse Zaken	Ien Dales	PvdA
1994	Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer	Margreeth de Boer	PvdA
1994	Justitie	Winnie Sorgdrager	D66
1998	Economische Zaken	Annemarie Jorritsma	VVD
2002	Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen	Maria van der Hoeven	CDA
2003	Vreemdelingenzaken en Integratie	Rita Verdonk	VVD
2007	Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit	Gerda Verburg	CDA
2012	Defensie	Jeanine Hennis	VVD

In Tabel 1 staat weergegeven wanneer een vrouw voor de eerste keer een bepaald ministerie gaat leiden. Van de twaalf keer, neemt de VVD er vijf voor zijn rekening: Neelie Smit-Kroes op Verkeer en Waterstaat, Eegje Schoo op Ontwikkelingssamenwerking, Annemarie Jorritsma op Economische Zaken, Rita Verdonk op Vreemdelingenzaken en Integratie en Jeanine Hennis op Defensie. De komst van de eerste vrouw op het ministerie van Defensie doet bijna net zo veel stof opwaaien als de benoeming van de eerste vrouwelijke minister Marga Klompé. Gevraagd naar de reacties vanuit het departement, zegt Hennis niet het idee te hebben dat haar komst als problematisch werd ervaren. Wel vereist haar komst op Defensie enige aanpassingen, bijvoorbeeld het in gebruik nemen van een rugzakje als handtas, omdat haar mannelijke adjudant het wat merkwaardig vindt om haar handtas in het openbaar te dragen.⁴

Hare

Welke betekenis heeft het vrouw-zijn voor de uitoefening van het ministerschap? De ministers zijn er niet uit. Bijna allemaal, toen en nu, geven aan er 'genoeg van te hebben' om 'altijd maar' te worden aangesproken op dat vrouw-zijn door bijvoorbeeld pers en politicologen. Anderzijds erkennen de meeste ministers dat hun sekse er in belangrijke mate voor heeft gezorgd dat zij op deze positie zijn terechtgekomen. Historica Mineke Bosch wijst erop hoe belangrijk het voor de eerste vrouwelijke politici is om zich niet op het vrouw-zijn te laten voorstaan

en het privéleven weg te moffelen. Zij moesten immers voldoen aan het beeld van een politicus en dat was nu eenmaal een man.⁵ Op de vraag of het wat uitmaakte antwoordt Klompé: 'Dat is heel moeilijk te zeggen. Kijk, ik had wel de gewoonte om wanneer de vrouw van een van de ministers ziek was te vragen: "hoe is het met uw vrouw" en dan stuurde ik een bloemetje. Ook zei ik op een gegeven moment: "help me eens even in mijn jas, doe de deur eens voor mij open". Daarin bleef ik ook helemaal mezelf. Ik weet niet wat er verandert als een vrouw minister is, dat moet je vragen aan de mannen. Ik blijf mezelf, ik zit hier niet op de stoel en zeg: "denk eraan, er zit een vrouw", dus ik blijf mezelf en dan moet je het maar merken. Zij (de mannelijke collega's, ML) hebben mij wel eens verteld dat je aanwezigheid een bepaalde toon in de discussies teweegbrengt.'⁶

Op vergelijkbare wijze zijn de ministers Vorrink en Gardeniers onzeker over wat hun vrouw-zijn nu eigenlijk betekent voor het ministerschap. Vorrink: 'Ik heb nooit het gevoel gehad dat ik het als vrouw driemaal zo goed moest doen als een man. Dat ben ik ook niet, het kan me ook geen bal schelen. Je zou kunnen zeggen dat ik met blind vertrouwen Kafka's slot ben binnengewandeld. Maar het is toch wel erg moeilijk, als enige vrouw in de ministerraad. Voor jezelf vooral. Ik ben nooit professioneel politica geweest. En toch, als je niet oppast dreig je niet helemaal man, niet helemaal vrouw te worden.'⁷

Minister Til Gardeniers houdt zelf tegen dat er twee vrouwelijke staatssecretarissen worden be-

noemd op haar departement, want: 'Drie vrouwen op het departement, dat is voor ambtenaren verschrikkelijk, die worden allemaal gepest.' Een andere reden om dit te blokkeren geeft zij in een interview in *De Tijd* (1978), namelijk niet de kans te willen lopen dat het juist vrouwen zijn die falen: 'Ik zie de koppen al voor me: *Vrouwenplaneet Medusa heeft het niet gehaald, het Dreimädelhaus kan het niet aan*. Dat zou zeer nadelig zijn geweest voor de emancipatiegedachte.'⁸ Verder geeft zij aan dat het volstrekt duidelijk was dat 'als ik er niet bij was in de vergadering van de ministerraad, de mannen onder elkaar dan een ander gesprek hadden. Maar ik heb nooit gehad dat als ik binnenkwam er een gesprek stopte, dat gebeurde niet.'

In het begin moesten de vrouwen zich bewijzen en zoals minister Schippers zegt over deze eerste generatie vrouwelijke ministers: 'Je gaat je niet bewijzen door te zeggen "ik ben heel anders".' Minister Ien Dales in 1978: 'Ik ben niet het type dat zegt dat vrouwen het op dit soort posten beter doen dan mannen. Het is volstrekt onzin om te beweren dat wanneer wij de wereld zouden regeren het allemaal anders en beter zal gaan. Ik voel me ook niet zo duidelijk 'vrouw'. Ik voel me bezig.'⁹ Dales, Smit-Kroes, Maij en De Graaff-Nauta brengen dan ook met kracht naar voren dat zij niet op deze post zitten, omdat zij vrouw zijn. Neelie Smit-Kroes als staatssecretaris in 1979: 'Ik hoop oprecht dat men mij niet voor deze taak heeft gekozen omdat ik vrouw ben. Ik calculeer een gewenningsperiode in, telkens als ik een mannenbastion betreed. Gewoon je werk doen, dan houden flauwe grappen en argwaan vanzelf op.'¹⁰

Ministers zoals Jorritsma, Herfkens en Netelenbos hebben een ander 'achterland': zij komen uit een Tweede Kamer waar eind jaren tachtig feminisme en vrouwenemancipatie hoog op de agenda staat. Ook de andere vrouwelijke ministers worden in hun werk vóór het ministerschap geconfronteerd met een grote maatschappelijke aandacht voor bijvoorbeeld economische zelfstandigheid en politieke vertegenwoordiging van vrouwen. Voor hen is het dan ook vanzelfsprekender dat het vrouw-zijn medebepalend is om te worden geselecteerd voor het ministerschap. Minister Borst hierover: 'Ik denk dat ik bevoorrecht ben geweest door mijn vrouw-zijn, dat ik een aantal keer een functie heb gekregen juist omdat ik vrouw was en omdat ze ook zo graag een vrouw wilde benoemen. [...] Als je eenmaal met je kop door het glazen plafond heen bent, dan is het een voordeel. Maar dan vind ik het ook wel goed dat je dan ook niet je feminisme helemaal verliest, dat je

bij de uitoefening van dat beroep ook steeds aan de vrouwen blijft denken.'

Het aantal vrouwelijke ministers maakt ook nog wat uit. Een gemengde ministerraad is te prefereren boven een raad met slechts één vrouw. Minister Kroes zet zich nu al jaren in voor evenredig samengestelde besturen: 'In begin jaren tachtig hamerde ik zelf ook niet op het aandeel vrouwen, ik vond dat het om deskundigheid ging. Eegje [Schoo] en ik waren de enige vrouwen in dat kabinet als ministers. Daarvan heb ik ook geleerd. Later ben ik nog een keer de enige vrouw geweest. Het helpt bij wat nu al lange tijd is mijn benadering is: je moet aantallen vrouwen in een club of organisatie hebben wil je de werkwijze veranderen. Als je namelijk met twee of alleen met jezelf bent, dan pas je je aan aan de regels van het mannenspel.'

Nu een aandeel van tenminste een-derde vrouwen in een kabinet de norm lijkt te zijn en vrouwenemancipatie allang geen brandend issue meer is, heeft ook het vrouw-zijn volgens de ministers in Balkenende IV en in Rutte I en II voor een belangrijk deel zijn betekenis verloren. Men heeft het over een andere generatie. Met name de vijf vrouwen in Rutte II benadrukken dat bij hun benoeming geslacht minder belangrijk is geweest. Schippers: 'Bij mijn generatie maakt dat echt niet veel uit. Voor mijn generatie geldt ook dat het niet meer een voordeel is. De generatie voor mij had dat wel. Toen was het echt een voordeel om een vrouw te zijn, omdat men aan quota moest voldoen. [...] Ik heb zelf niet het idee dat bij mij het vrouw-zijn heel erg tegen of voor mij heeft gewerkt. [...] Het enige grote verschil is het 'old boys network', dat is er wel degelijk.'

Net zoals Klompé aarzelen de meeste geïnterviewde vrouwen bij de vraag of zij verschillen zien tussen vrouwelijke en mannelijke ministers als groep. De eerste reactie is dat er geen verschillen zijn, maar na doorvragen komen een aantal verschillen op tafel. Bijvoorbeeld dat vrouwelijke ministers als groep korter spreken, meer 'to the point zijn', meer gericht zijn op consensus bereiken en minder gauw weglopen uit de ministerraad en tijdens de beraadslagingen meer oog voor burgers hebben. In een aantal kabinetten hebben de vrouwelijke ministers ook echt steun aan elkaar. Ook doen zij (bijvoorbeeld in Kok I) samen aan fitness voordat zij naar de ministerraad gaan en vormen zij een front wanneer topbenoemingen aan de orde komen en er 'weer geen namen van vrouwelijke kandidaten op de lijst voorkomen'.

Ten slotte noemen de ministers een andere behandeling door de pers. Vrouwelijke politici wor-

den geconfronteerd met stereotyperingen door journalisten. Politicologe Donatella Campus constateert dat de media drie frames gebruiken in hun berichtgeving over vrouwelijke politieke leiders: dat van verzorger ('caretaker'), dat van buitenstaander ('outsider') en dat van hervormer ('cleaning up politics').¹¹ Op zich zijn dit geen negatieve stereotyperingen, maar deze frames versterken wel het beeld dat vrouwelijke politici anders zijn en dat zij, door te kiezen voor een politieke functie, afwijken van de natuurlijke orde.

De vrouwelijke ministers noemen zelf nog de adjectieven die vaak in combinatie met vrouwelijke ministers worden gebruikt, zoals snateren, kwekken en kwebbelen en de overdreven aandacht voor uiterlijk en kleding, ten koste van hun beleid en politieke ideeën.

'Gekleed in een fijn geruit nazomerjasje met elleboogstukken stapt minister Borst-Eilers (Volksgezondheid) voor het Tweede Kamer gebouw uit haar dienstauto' (*NRC Handelsblad*, 1994).

De nadruk op het uiterlijk van ministers lijkt niet erg belangrijk, maar trivialisering ligt op de loer, hetgeen dan weer de geloofwaardigheid van de minister kan aantasten. Voorbeelden zijn de vergelijking in de pers van minister Hanja Maij met de meisjesromanfiguur Joop ter Heul of de overdreven aandacht in het begin van hun ministerschap voor de jeugdigheid van de ministers Sorgdrager en Hennis. Minister Schippers denkt ook in het begin van haar ministerschap: 'Je doet het met de kleren die je hebt en dit trek ik vandaag aan en verder ben ik voornamelijk bezig met wat ik inhoudelijk die dag moet doen. Maar wat er in het begin werd geschreven over mijn uiterlijk, echt zo erg. Dan kan je tegen jezelf zeggen: trek het je niet aan, maar dat doe je toch.' De pers heeft commentaar op het feit dat zij nooit sieraden draagt, dat zij met een boodschapentas loopt (omdat zij veel stukken meeneemt) en op een gegeven moment kruipt dit commentaar toch onder haar huid en past zij zich aan: 'Ik durf de stelling aan dat er geen vrouwelijke minister is die zich daar niets van aantrekt.' Met uitzondering van minister Dales gaat de stelling van minister Schippers op en zijn de ministers zich sterk bewust van hoe zij over (willen) komen.

Het ministerschap is een eervolle, maar zware functie, soms leuk, soms verschrikkelijk. Maar aan motivatie ontbreekt het de vrouwelijke ministers niet. Alle geïnterviewden zijn vastbesloten om de klus te

klaren en iets te betekenen op hun beleidsterrein en hebben het harde werken en de voortdurende aandacht van de pers daarvoor over. Sekse is één van de criteria om geselecteerd te worden en in 60 jaar is de norm van 'één-vrouw-is-genoege' naar 'ten minste-een-derde' verschoven en is de trend richting 50 procent. Wij zien dat steeds vaker al in de campagne wordt aangekondigd door een kandidaat-premier dat hij of zij, indien gekozen, een kabinet zal benoemen dat voor de helft is samengesteld uit vrouwen. In Nederland is de volgende mijlpaal de eerste vrouwelijke premier. In 1967 was Marga Klompé bijna minister-president geweest en in 2012 gold dat voor Edith Schippers. Vijftig jaar geleden, zo dachten velen waaronder Marga Klompé zelf, was Nederland niet rijp voor een vrouwelijke premier. Nu, in 1917, is eerder het tegendeel aan de orde. In een tijd van sterke polarisering, zowel partijpolitiek gezien, als in de samenleving, is er veel behoefte aan charismatisch, bindend en competent politiek leiderschap, eigenschappen die vrouwen bij uitstek hebben, zoals uit *Hare Excellentie* is gebleken.

Prof.dr. M. (Monique) Leyenaar is hoogleraar Vergelijkende Politicologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Onlangs verscheen van haar hand het boek Hare Excellentie: 60 jaar vrouwelijke ministers in Nederland (Prometheus, 2016). Het boek bespreekt het ministerschap vanuit het perspectief van de 33 vrouwelijke ministers die Nederland tot nu toe heeft gekend.

Eindnoten

- 1) *De Groene Amsterdammer*, 21 februari 1990.
- 2) *Elsevier*, 8 oktober 1994.
- 3) Zie bijvoorbeeld: James Druckman en Paul Warwick, 'The Missing Piece: Measuring Portfolio Salience in Western European Parliamentary Democracies', *European Journal of Political Research*, vol. 44(1), 2005, pp. 17-42; Mona Lena Krook en Diana Z. O'Brien, 'All the President's Men? The Appointment of Female Cabinet Ministers Worldwide', *The Journal Of Politics*, vol. 74(3), 2012, p. 846.
- 4) ANP, 20 december 2013.
- 5) Mineke Bosch, 'Het persoonlijke is politiek: de dilemma's van gelijke behandeling in de biografie', in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*, Amsterdam, 2007, pp. 49-66.
- 6) Zie ook: Gerard Mostert, *Marga Klompé, 1912-1986. Een biografie*, Amsterdam, 2011, pp. 251-256; Mieke Aerts, *De Politiek van de Katholieke Vrouwenemancipatie*, Amsterdam, 1994, pp. 45-51.
- 7) Krantenartikel uit 1973. Krant onbekend.
- 8) *De Tijd*, 22 december 1978.

- 9) *Opzij*, september 1978 (als directeur sociale dienst Rotterdam).
10) *Elseviers Magazine*, 26 mei 1979.
- 11) Donatella Campus, *Women Political Leaders and the Media*, Basingstoke, 2013.

WAAROM DE VERENGELSING AAN NEDERLANDSE UNIVERSITEITEN EEN VERKEERDE ONTWIKKELING IS

– Jip Stam –

Sinds de officiële naamsverandering in *Tilburg University* wanen Tilburgse studenten zich ‘niet op een Nederlandse universiteit, maar in een volledig neutrale, aculturele, ja gedernationaliseerde omgeving’. Dit is wellicht het meest vergaand doorgevoerde voorbeeld van een trend in het hoger onderwijs: de verengelsing van de Nederlandse universiteiten en dus de verdwijning van de Nederlandse taal in het academisch wezen. Een ontwikkeling waar Jip Stam, de auteur van dit artikel, zich tegen verzet.

Het Engels is de *taal der wetenschap*. Dat betekent dat iedere zichzelf serieus nemende academicus het dient te beheersen. Middelbare scholen en universiteiten doen er daarom goed aan hun leerlingen en studenten hierin op te leiden. Dat mag echter niet ten koste gaan van het Nederlands, de *taal der maatschappij*. Universiteiten zijn immers onlosmakelijk met de maatschappij verbonden, wat impliceert dat de Nederlandse taal in het academische wezen (evenzeer als het Engels) een belangrijke plaats inneemt. Artikel 7.2 van de Wet op het Hoger Onderwijs onderstreept dit gegeven: ‘Het onderwijs wordt gegeven en de examens worden afgenomen in het Nederlands.’¹

Deze terechte wettelijke verankering van het Nederlands ten spijt, zijn de Nederlandse universiteiten de afgelopen jaren een afwijkende koers gaan varen. Zij hebben hun opleidingen namelijk massaal (en in rap tempo) verengelt. Een funeste ontwikkeling, die niet alleen indruist tegen de geest van de Wet op het Hoger Onderwijs en tegen het belang van Nederlandse studenten, maar ook verregaande maatschappelijke en culturele consequenties zal hebben. Bovendien lijkt de Angelsaksische tunnelvisie van de universiteiten slechts ingegeven door perverse en ondoordachte argumenten. Daargelaten dat deze ontwikkeling op termijn de kloof tussen de maatschappelijke elite en de rest van de burgerbevolking louter zal verdiepen.

De moedertaal niet machtig

Hoewel het Engels in rap tempo ‘oprukt’, worden de meeste bacheloropleidingen (gelukkig) nog in het Nederlands aangeboden. Er heerst onder een groeiende groep docenten en hoogleraren van deze opleidingen echter een toenemende ontevredenheid

over het belabberde taalgebruik van hun nieuwe studenten. Uit een recente rondgang van *NRC Handelsblad* langs verschillende hoger onderwijsinstellingen bleek dat de Nederlandse taalvaardigheid bij een meerderheid van de studenten te wensen overlaat. Dit uit zich met name in gebrekkige spelling, foutieve interpunctie, verkeerde woordkeus, verwarrende tekststructuur en beperkte woordenschat.²

Beseffende dat dit een struikelblok vormt bij het bezigen van welke academische discipline dan ook, zoeken universiteiten al enkele jaren naar oplossingen voor dit serieuze vraagstuk.³ Voorbeelden hiervan zijn verplichte taaltoetsen en bijspijkercurussen. Deze worden bij steeds meer universiteiten ingevoerd. Maar daarmee is het probleem allerm minst verholpen, zo stelt bijvoorbeeld Andreas Kinninging, hoogleraar rechtsfilosofie te Leiden. Volgens hem zijn de verplichte taaltoetsen en bijspijkercurussen slechts ‘lapwerk’; een vorm van symptoombestrijding die het structurele probleem van onvoldoende Nederlandse taalbeheersing niet oplost.

Kinninging wijst met een beschuldigende vinger naar het basis- en voortgezet onderwijs, waar volgens hem te weinig aandacht aan schrijfvaardigheid wordt besteed. Met name het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (vwo), zo stelt de professor, dient zijn naam eer aan te doen en leerlingen daadwerkelijk op wetenschappelijk onderwijs *voor te bereiden*. Dat houdt primair in: een behoorlijke lees-, schrijf- en spreekvaardigheid in het Nederlands.⁴

De Nederlandse Taalunie, de beleids- en kennisorganisatie voor het Nederlands, voegt daar nog aan toe dat universiteiten ook zelf een verantwoordelijkheid hebben in de taalontwikkeling van hun studenten. Die stopt immers niet bij na het voortgezet onderwijs, maar loopt onvermijdelijk door tijdens

het volgen van een academische studie. Universiteiten wordt daarom aangeraden bewust te blijven sturen op de taalontwikkeling van studenten en het niet bij een enkele taaltoets te houden.⁵ Dit geldt primair voor het Nederlands (*de taal der maatschappij*), maar ook voor het Engels (*de taal der wetenschap*). Al was het maar om te zorgen dat studenten in staat zijn hun Engelstalige literatuur te lezen en te begrijpen, en om bijvoorbeeld in aanmerking te kunnen komen voor een onderzoeksmaster of een promotieplek. Bezien vanuit dit perspectief doen universiteiten er goed aan in te zetten op *proportionele tweetaligheid*.

Alles over voor *internationals*

Alle wijze adviezen ten spijt, lijken Nederlandse universiteiten een heel ander taalbeleid voor ogen te hebben. Het Nederlands maakt namelijk bij steeds meer universitaire opleidingen plaats voor het Engels – zonder de instandhouding van Nederlandstalige alternatieven. Uit een recente inventarisatie van *de Volkskrant* blijkt dat dit inmiddels bij 60% van alle in Nederland aangeboden opleidingen het geval is.⁶ En dat is slechts een gemiddelde; drie universiteiten verzorgen zelfs geen enkel Nederlandstalig masterprogramma meer. Bovendien wordt het Nederlands nu ook bij bacheloropleidingen stapje voor stapje in de ban gedaan.

De universiteiten beroepen zich op lid c van het eerder genoemde artikel 7.2 van de Wet op het Hoger Onderwijs. Deze bepaling luidt dat ‘indien de specifieke aard, de inrichting of de kwaliteit van het onderwijs dan wel de herkomst van de studenten daartoe noodzaakt’ het Nederlands als voertaal mag worden losgelaten. Met name de twee laatstgenoemde gronden zetten de deur open voor de verengelsing; universiteiten beweren namelijk dat dit *kwaliteit* van het onderwijs ten goede komt en bovendien noodzakelijk is vanwege de *herkomst* van hun studenten.

De achterliggende redenen hiervoor worden bondig toegelicht op een zogeheten ‘factsheet’ van de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU), dat twee maanden geleden is gepubliceerd. Dit document, getiteld *Toename internationale studenten goed voor Nederland*, vertrekt vanuit de vooronderstelling dat ‘de werkomgeving van universitair opgeleiden in toenemende mate internationaal [is]’ en dat dit ‘andere vaardigheden en competenties’ vereist.⁷ Daarom streeft de VSNU ernaar zoveel mogelijk internationale studenten in Nederland te verwelkomen. Die studenten zouden namelijk bijdragen aan een ‘internationaal karakter’

van de opleidingen en een ‘ambitieuze studiehouding’, wat de kwaliteit van het onderwijs bevordert.

Bovendien, zo stelt de VSNU, kunnen Nederlandse studenten hun Engelse taalvaardigheid verbeteren en leren zij dankzij de internationalisering ‘andere culturen kennen’. Mede hierdoor kunnen ze een ‘internationaal netwerk’ opbouwen, waar ze na hun opleiding ongetwijfeld profijt van zullen hebben. Verder bespreekt het ‘factsheet’ allerlei economische voordelen aan de komst van buitenlandse studenten. Zo zouden zij op lange termijn de ‘handelsrelaties tussen Nederland en andere landen verbeteren’ en leveren zij ongetwijfeld veel geld op ‘voor de staatskas’, mochten zij na hun studie in ons land blijven wonen en werken.

Drijfzand

Het klinkt natuurlijk prachtig: de komst van internationale studenten, en de daarmee gepaard gaande verengelsing, lijkt alleen maar winnaars te hebben. Wie echter de hierboven genoemde redenen kritisch tegen het licht houdt, komt onvermijdelijk tot de conclusie dat de VSNU er betrekkelijk simplistische, ondoordachte en perverse argumentatie op na houdt. Bovendien lijken de ‘facts’ op het ‘factsheet’ op drijfzand te zijn gebaseerd.

Zo is het uiterst twijfelachtig of het hanteren van het Engels als de enige academische voertaal de *kwaliteit* van het onderwijs ten goede komt. Er zijn namelijk betrekkelijk voor de hand liggende aanwijzingen voor het tegendeel. Zo bleek uit een recente enquête van studentenvakbond LSVB dat een meerderheid van de Nederlandse studenten het ‘steenkolen Engels’ van hun docenten en hoogleraren dikwijls moeilijk kan volgen.⁸ En dat is ook niet verwonderlijk. Docenten en hoogleraren hebben plotseling hun onderwijsprogramma in een vreemde taal te verzorgen, iets waarvoor zij naar eigen zeggen onvoldoende op voorbereid zijn. Dit bleek wel uit de noodkreet van vier Amsterdamse academici uit 2014 en een indrukwekkende petitie van enkele tientallen hoogleraren van ongeveer een jaar geleden. In beide *manifesten* worden grote zorgen geuit over de ‘totalitaire’ verengelsing op Nederlandse universiteiten.⁹

Dat ook studenten last hebben van de taalbarrière ligt voor de hand. Hun gemiddelde Engelse taalvaardigheid ligt bij de afronding van de middelbare school hooguit op niveau B2, en dat is bij lange na niet voldoende om de diepgang en de complexiteit van een universitaire opleiding aan te kunnen. Het is daarom niet meer dan logisch dat de radicale omslag naar het Engels – in tegenstel-

ling tot wat universiteiten bij monde van de VSNU beweren – de onderwijskwaliteit helemaal niet bevordert. Integendeel, door te communiceren in het Engels kunnen Nederlandse studenten en docenten elkaar minder goed verstaan dan voorheen, wat ongetwijfeld afbreuk doet aan het wederzijdse begrip, de diepgang en nuance – kortom: de kwaliteit van het onderwijs. Dit geldt overigens ook voor buitenlandse studenten – om wie het allemaal te doen is – die eveneens met het gebrekkige Engels van Nederlandse docenten worden geconfronteerd.

De tweede veronderstelling van de VSNU, namelijk dat de aanwezigheid van internationale studenten de Nederlandse studenten ‘cultureel verrijkt’ en hun de mogelijkheid biedt een ‘internationaal netwerk’ op te bouwen, is eveneens zeer slecht onderbouwd. Natuurlijk is het goed als Nederlanders belangstelling kweken voor andere culturen en zich oriënteren op de internationale arbeidsmarkt, daar is niemand op tegen. Het is echter een wassen neus dat dit *als vanzelf* zou worden bevorderd door internationale studenten – op betrekkelijk gekunstelde wijze – in Nederlandse collegezalen te plaatsen. Leren studenten daardoor daadwerkelijk ‘andere culturen kennen’? En als we nu aannemen dat dit inderdaad zo gemakkelijk zou gaan, dan rijst de vraag of alle Nederlandse studenten daar wel zo’n behoefte aan hebben. Zij studeren immers primair aan de universiteit om specifieke opleiding te doorlopen, niet voor een lesje Franse, Italiaanse of Chinese cultuur.

Is het niet beter en doeltreffender als Nederlandse studenten de mogelijkheid krijgen om op *eigen initiatief* een tijdje in een ander land te studeren, zodat men zich geheel vrijwillig en doelbewust kan onderdompelen in een andere cultuur? Dat doen de buitenlanders die naar Nederland komen namelijk ook; zij trekken heus niet uitsluitend naar ons land vanwege het relatief hoogwaardige en goedkope onderwijs, maar – als het goed is – ook vanwege hun interesse in onze *cultuur*. Dat dit inhoudt dat buitenlandse studenten zich ook verdiepen in onze *taal* lijkt de VSNU volledig te ontgaan. In plaats daarvan streeft zij naar volledige Engelstaligheid, om de internationale studenten het zo ‘gemakkelijk’ mogelijk te maken.

Dit wordt bij sommige instellingen zelfs zo serieus genomen, dat men de Nederlandse taal volledig uit de universitaire omgeving wil verbannen. Een goed voorbeeld hiervan is de Universiteit van Tilburg, die niet alleen een officiële naamsverandering heeft ondergaan – zij heet thans *Tilburg University* – maar inmiddels ook al haar faculteitsgebouwen, van buiten en van binnen, volledig heeft ontdaan

van het Nederlands. Tilburgse studenten wanen zich daardoor niet op een Nederlandse universiteit, maar in een volledig neutrale, aculturele, ja gedernationaliseerde omgeving. Een soort kosmopolitisch paradijs, waar studenten niet bang hoeven te zijn dat ze zich ook maar enigszins in de nationale taal en cultuur moeten verdiepen. Dit laat zich natuurlijk moeilijk rijmen met het ideaal van ‘andere culturen leren kennen’.

Dat de (in sommige gevallen reeds vergevorderde) culturele ontworteling van de onze universiteiten wordt gelegitimeerd met het argument dat het ‘positief is voor de staatskas’ en onze ‘handelsrelaties verbeterd’ is nog het meest verbazingwekkend. Niet alleen omdat men hier volledig voorbij gaat aan de centrale opdracht van de universiteit, namelijk mensen opleiden tot intelligente, betrokken en kritische burgers, maar ook omdat het uitsluitend is gericht op de *utiliteit* van de internationale studenten. ‘Hoeveel leveren ze ons op’, stelt men zich de vraag? Het is een houding die je normaal gesproken uitsluitend in het bedrijfsleven zou verwachten.

Belang van (taal voor) de maatschappij

De belangen van Nederlandse studenten, die nog altijd ruim 85% van de academische studentenpopulatie uitmaken¹⁰, komen daarentegen nauwelijks aan de orde in het VSNU-beleid. Vanuit liberaal perspectief is dat een uiterst kwalijke zaak. Het zijn immers Nederlandse burgers die onze universiteiten van een flinke subsidiepot voorzien, waaruit zij hun onderwijs en onderzoek goeddeels kunnen bekostigen. De universitaire voorzieningen worden dus mede in stand gehouden door de Nederlandse samenleving. Om die reden mag de samenleving op haar beurt van universiteiten verwachten dat zij primair het *maatschappelijk* belang voor ogen hebben. Dat is een kwestie van wederkerigheid.

Universiteiten zouden zich derhalve niet alleen moeten bezighouden met wetenschappelijk onderzoek, maar eveneens met de vorming van, zoals J.R. Thorbecke het verwoordde, een ‘kleine minderheid, geroepen om [...] het licht te ontsteken, dat aan de maatschappij in haar geheel de weg moet wijzen’.¹¹ Universiteiten hebben aldus een belangrijke richtinggevende taak in de ontwikkeling van de maatschappij, wat wel blijkt wel uit het feit dat zij aan studenten kennis en kunde verschaffen voor de meest verantwoordelijke functies. Denk hierbij aan het openbaar bestuur, de volksvertegenwoordiging, de rechtsspraak, het bedrijfsleven, het onderwijs, de zorg en de media; stuk voor sectoren waarin niet alleen academische kennis, maar ook maatschap-

pelijke betrokkenheid onontbeerlijk is. Wie die betrokkenheid gestalte wil geven, zal op hoog niveau het Nederlands moeten beheersen. Hoe kunnen de hoogopgeleiden van de toekomst anders 'de maatschappij in haar geheel de weg wijzen'?

Bovendien heeft de Nederlandse taal een verbindende functie, niet alleen in praktische maar ook in culturele zin. Dit is precies de reden waarom de Nederlandse samenleving van immigranten (en hun kinderen) verwacht dat zij zich inspannen om de Nederlandse taal machtig te worden. Door het beheersen van de *maatschappelijke taal* zijn zij immers in staat om op gelijke voet deel te nemen aan de *maatschappij*, waardoor hun kansen op succes en geluk in ons land ongetwijfeld groter worden.

Deze *inclusieve* functie van de taal dient daarnaast de *solidariteit* in onze samenleving; het bevordert burgerparticipatie en draagt bij aan gevoel van verbondenheid tussen alle Nederlanders. Ook om deze reden blijft het cultiveren van onze taal en het bevorderen van eenieders taalvaardigheid van groot belang. Niet in de laatste plaats omdat ons land thans in toenemende mate wordt geplaagd door toenemende politieke en culturele polarisatie, tussen hoog- en laagopgeleide Nederlanders, maar ook tussen autochtonen en allochtonen.

Conclusie

Willen we dergelijke verdeeldheid in onze samenleving tegengaan en zijn we bereid om onze cultuur te koesteren, dan moeten we de gemeenschappelijke taal niet afschaffen, maar juist cultiveren en verankeren in alle lagen van het onderwijs. Politici en universiteitsbesturen dienen zich hiervan bewust te worden en hun wetgeving en beleid bij te sturen. In plaats *uitsluitend* te kiezen voor het Engels als voertaal op Nederlandse universiteiten, dient men in te zetten op hoogstaand academisch onderwijs op basis van *proportionele tweetaligheid*, opdat zowel het Nederlands als het Engels voldoende aandacht krijgen. Hierbij zijn zowel onze studenten als de gehele samenleving het meest gebaat.

Natuurlijk neemt dat niet weg dat universiteiten ook moeten inzetten op internationale uitwisselingsprogramma's en het verwelkomen van getalenteerde buitenlandse studenten in Nederland. Dit mag er echter nooit toe leiden dat Nederlandse universiteiten hun culturele wortels afsnijden en hun maatschappelijke opdracht daardoor verwaarlozen. Zeker niet wanneer dit louter wordt gedaan omwille

financieel gewin of internationale prestige. Universiteiten zijn er immers niet voor zichzelf, maar staan ten dienste van de maatschappij.

Om bestuurders en beleidsmakers aan deze dienstbaarheid te blijven herinneren, moet er een publiek debat op gang komen over de rol en betekenis van taalbeheersing in het hoger onderwijs. Hierbij moeten politici en universiteitsbestuurders met de billen bloot wat betreft hun toekomstvisie op de Nederlandse taal en cultuur, en hoe men deze visie vertaalt naar de vormgeving van ons onderwijs. En daar is haast bij. Voor je het weet wordt er – naast de opleidingen Neerlandistiek – alleen aan de rechtenfaculteiten het Nederlands gebezigd, met als enige reden dat de wetten van ons land nu eenmaal in die taal zijn opgeschreven.

J. (Jip) Stam is politicoloog en studeert rechtsfilosofie aan de Universiteit Leiden. Hij is werkzaam bij de TeldersStichting.

Eindnoten

- 1) Wet op het Hoger Onderwijs, 1992, http://wetten.overheid.nl/BWBR0005682/2016-10-01#Hoofdstuk7_Titeldeel1, geraadpleegd op 5 december 2016.
- 2) M. Huygen, 'Scripties en tentamens vol taalfouten', *NRC Handelsblad*, 5 september 2016.
- 3) Ibidem. Zie ook het 'Manifest tot behoud van het Nederlands' uit 2014, geschreven door vier academici van de Universiteit van Amsterdam.
- 4) M. Huygen, 'Scripties en tentamens vol taalfouten'.
- 5) Ibidem.
- 6) K. Bouma, 'Meer dan de helft van de studies volledig in het Engels', *de Volkskrant*, 26 augustus 2016.
- 7) Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU), *Factsheet internationalisering. 'Toename internationale studenten goed voor Nederland'*, 2016, http://www.vsnunl/files/documenten/Factsheets/26_Factsheet_internationale_studenten.pdf, geraadpleegd op 5 december 2016.
- 8) K. Bouma, 'Meer dan de helft van de studies volledig in het Engels'.
- 9) Zie het 'Manifest tot behoud van het Nederlands' uit 2014 en het 'Het groot manifest der Nederlandse taal', *NRC Handelsblad*, 27 juni 2015.
- 10) Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU), *Factsheet internationalisering*.
- 11) J.R. Thorbecke, *Thorbecke: De scheppende kracht van de natie. Het liberalisme volgens J.R. Thorbecke*, Amsterdam, 2007, p. 104.

Daniël Boomsma trok in het oktobernummer van *Liberaal Reveil* het liberale gehalte van de VVD in twijfel. De VVD is 'conservatief' en slechts op papier liberaal, beweerde hij. D66 daarentegen zou 'progressief' zijn. In deze bijdrage dienen Fleur de Beaufort en Patrick van Schie hem van repliek. Volgens hen had Boomsma er goed aan had gedaan 'zich een beeld te vormen van de liberale filosofie, alvorens de VVD de maat te nemen en geestverwantschap met het liberalisme te ontzeggen'. Progressief zijn enkel en alleen om het progressief zijn is zeker geen typisch kenmerk van het liberalisme.

In het oktobernummer van *Liberaal Reveil* bespreekt Daniël Boomsma, samensteller van de bundel *De keuze van D66 – toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* en junior wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, de verhouding tussen de VVD en D66. Daarbij poogt hij de VVD geestverwantschap met het liberalisme te ontzeggen door de partij af te doen als 'conservatief'. De VVD zou zich slechts op papier liberaal noemen, maar in feite een conservatieve partij zijn, aldus Boomsma.

Alvorens in te gaan op het verwijt dat de VVD een conservatieve partij zou zijn, is het natuurlijk interessant om te kijken wat Boomsma nu eigenlijk onder liberalisme verstaat. De auteur stelt terecht dat het potsierlijk aandoet jezelf op papier liberaal te noemen en de zaak daarmee als afgedaan te beschouwen. In de politieke praktijk zal iets van je liberale beginselen moeten blijken, aldus Boomsma. Het moge opmerkelijk worden genoemd dat de medewerker van het wetenschappelijk bureau van D66 daarmee de VVD in feite het omgekeerde verwijt als ondergetekenden al bij herhaling richting D66 hebben gedaan. Deze partij claimt immers al jaren sociaal-liberaal te zijn, zonder ook maar enige invulling te geven aan deze term. Het zou flauw zijn hier weer alle pogingen daartoe op te sommen, een simpele verwijzing naar ons boek *Sociaal-liberalisme* uit 2014 is afdoende.¹ Hoe dan ook, het uitdagend bedoelde stuk van Boomsma verdient een inhoudelijke reactie.

Een duidelijke definitie wat het liberalisme nu precies behelst en waarom D66 wel liberaal is, terwijl de VVD dit predicaat niet zou verdienen, geeft Boomsma in zijn stuk helaas niet. Naast het centraal stellen van het individu, ontegenzeggelijk een belangrijk aspect van het liberalisme, benoemt Boomsma een opmerkelijke keerzijde van de liberale me-

daille, te weten: 'bij processen van verandering niet de hakken in het zand zetten, maar ze (met mate) proberen te stimuleren, en de grote bereidheid tonen het eigen denken te wijzigen op basis van de nieuwe omstandigheden'. Het lijkt alsof dit element van veranderingsgezindheid het meest centrale punt is van de liberale ideologie in de ogen van de auteur. Hij leunt wat dit betreft voornamelijk op een essay van oud-D66-Kamerlid Elida Tuinstra.

Daarnaast passeren enkele stokpaardjes van D66 de revue als kennelijk 'liberale trekken', zoals de staatsrechtelijke hervormingen, invloed van burgers op het bestuur en de *checks and balances* ten aanzien van de macht. Volgens Boomsma gaat het hierbij om het 'zuivere liberalisme', vooruitstrevend en sociaal bewogen. Geestig is dat Boomsma daarbij Dirk Verhofstadt instemmend aanhaalt, die in *De liberale canon. Grondslagen van het liberalisme* de liberale stroming uitgesproken progressief noemt en onverengbaar met begrippen als 'rechts' en 'conservatief'. Wat Boomsma vergeet te vermelden is dat diezelfde Verhofstadt in hetzelfde boek, sterker nog op dezelfde pagina aangeeft dat het gebruik van adjectieven als 'links' en 'sociaal' al net zo overbodig is omdat ze de kern van het gedachtengoed miskennen, dat door en door sociaal is.² De selectieve wijze van citeren past natuurlijk bij het betoog, daar anders Verhofstadt niet als een soort autoriteit aangehaald had kunnen worden. Toch geeft het te denken over een medewerker van de Van Mierlostichting, nota bene de denktank die zegt te zorgen voor voeding en verdieping van het sociaal-liberale gedachtengoed.

Het liberalisme van Boomsma – volgens zijn claim de meest 'zuivere' variant – stelt dus het individu centraal en is veranderingsgezind. Liberale kernwaarden als individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, individuele autonomie of kansengelijkheid maken vreemd genoeg kennelijk geen onderdeel uit van dit 'zuivere' liberalisme. Daar VVD en

D66 het, in ieder geval in theorie, snel eens zullen zijn over het centraal stellen van het individu, als het goed is inderdaad altijd het startpunt van de liberale filosofie, is het interessant hier te focussen op die vermeende veranderingsgezindheid van het liberalisme.

Bij processen van verandering zouden liberalen steeds met grote welwillendheid de bakens wensen te verzetten, aldus Tuinstra, die door Boomsma instemmend wordt aangehaald. De weg van de verandering is kennelijk hét liberale antwoord bij uitstek op alle politieke vraagstukken. Verder nadenken is overbodig. Evenals een nadere weging van wat veranderingen voor belangrijke liberale kernwaarden als de mate van individuele vrijheid of verantwoordelijkheid of de autonomie van burgers betekenen. Wie de rijke historie van het politieke liberalisme kent, weet dat liberalen inderdaad meer dan eens grote omwentelingen (mede) hebben bevorderd, maar evenzevele keren op de rem hebben getrapt juist omwille van de bescherming van belangrijke kernwaarden. Verandering of behoud betekenen als zodanig helemaal niets zolang we niet weten wat het startpunt is en waar een verandering heen zal leiden. Indien een verandering leidt tot meer collectivisme, en dus minder vrijheid voor het individu, dan zal een liberaal zo'n verandering moeten afwijzen, ja dan is het hem geraden alles in het werk te stellen een dergelijke verderfelijke verandering te keren.

In haar 'jonge' jaren was dit echter niet de insteek van D66. Deze partij verknoopte haar lot onder leiding van Hans van Mierlo namelijk onlosmakelijk met de zwaar geradicaliseerde PvdA, in de jaren van Den Uyl. Het was destijds vooral nivellering, collectivisering en lastenverzwaring wat de klok sloeg; en D66 ging steeds mee met deze insnoering van individuen en hun vrijheid. Hoewel D66 zich niet langer, zoals zeker in de jaren zeventig, met huid en haar aan de PvdA uitlevert, stemt de partij als het om bijvoorbeeld verhoging van collectieve lasten of om verdere centrale regulering van de samenleving gaat, in de regel nog altijd mee met het socialistische deel van ons parlement. Toetssteen is voor D66'ers kennelijk nog altijd hun *salonfähigkeit* in de ogen van andere zelfbenoemde 'progressieve' partijen, en niet een toetsing aan eigen liberale beginselen.

Zo'n toetsing kunnen D66'ers ook niet uitvoeren omdat hun partij tot op de dag van vandaag heeft verzuimd aan te duiden welke haar liberale beginselen zouden zijn. Boomsma heeft gelijk dat het hebben van een liberaal beginselprogramma – zoals de VVD dat heeft – niet alles zegt; het komt namelijk *tevens* erop aan of daar in de praktijk naar

wordt gehandeld. Maar om te kunnen bepalen of het handelen in de praktijk als liberaal kan worden aangemerkt, zul je toch op zijn minst enkele criteria moeten hebben waaraan dit kan worden getoetst. Niet alleen ontbreken die criteria bij D66; het is daar zelfs nog erger. De partij heeft het enigszins in samenhang uitdenken van beginselen tot ouderwets bestempeld. Liever handelt D66 'pragmatisch'. Dat komt erop neer dat *alles* in haar eigen ogen een juiste koers kan zijn, met kennelijk als enige vereiste dat het leidt tot 'verandering'. Als daaraan is voldaan, dan is een politieke koers volgens Boomsma 'liberaal'. Dat is een wel erg vrijblijvende benadering van 'liberalisme', ook volstrekt niet in lijn met wat nu al enkele eeuwen door zeer uiteenlopende liberale denkers zoal voor liberaal wordt gehouden. Misschien kan het toch geen kwaad als ze bij D66, om te beginnen bij de Van Mierlostichting, het stof eens afblazen van de kennelijk in D66-kring nooit nageslagen rijke liberale literatuur – ze zullen de liberale klassieke werken toch wel in huis hebben...? – zodat ze kunnen ontdekken dat de vertaling van liberalisme echt niet is: 'anything new goes'.

In het boek *Sociaal-liberalisme* hebben wij duidelijk gemaakt dat het echte sociaal-liberale gedachtegoed een zeer nauwe verwantschap vertoont met het conservatisme.³ Zou D66 zich op een doorwrocht sociaal-liberaal gedachtegoed baseren, dan zou juist zij een conservatieve partij zijn. Maar, ongetwijfeld tot opluchting van Boomsma en zijn partijgenoten, die redenering kunnen wij niet volgen daar D66 zich immers in het geheel niet baseert op (kennis van) het echte sociaal-liberalisme. Wij moeten ons richten op het geringe houvast dat Boomsma biedt wat betreft de grond waarop D66 staat, zoals reeds aangehaald: 'bij processen van verandering niet de hakken in het zand zetten, maar ze (met mate) proberen te stimuleren, en de grote bereidheid tonen het eigen denken te wijzigen op basis van de nieuwe omstandigheden.' Verderop in zijn artikel beweert hij dat de VVD tot het *reform conservatism* zou behoren. Het *reform conservatism* is echter niet, zoals in het dagelijks spraakgebruik wel aan conservatieven wordt toegeschreven, gericht tegen elke verandering maar het wil veranderingen in de samenleving opsporen en het staatsbestel daaraan aanpassen, zodat via geleidelijke hervormingen de politiek niet enkel aansluiting behoudt bij de samenleving maar tevens een abrupte, revolutionaire aanpassing kan worden voorkomen. Dat vertoont een verbluffende overeenkomst met de grondslag die Boomsma zelf aan D66 toekent.

Maar laten wij de aandacht verleggen naar concrete politieke kwesties, volgens Boomsma het niveau waarop je zou kunnen nagaan of je met echte liberalen van doen hebt. In zijn stuk somt Boomsma heel wat voorbeelden uit het verleden op van politiek handelen door de VVD dat naar zijn mening illustratief zou zijn voor het weinig liberale gehalte van de partij. Zo zou de VVD een op de status quo gericht buitenlandsbeleid voeren, waarin het nationaal belang leidend is. Het immigratie- en asielenbeleid zou doorspekt zijn van orde en handhaving in het belang van de preventie en de emancipatie, sowieso zou veiligheid het belangrijkste ordemiddel bij de VVD zijn, terwijl er geen actief onderwijsbeleid zou worden gevoerd, geen oog zou zijn voor democratische vernieuwing of het ter discussie stellen van de gevestigde belangen. Door dit beleid, aldus Boomsma, heeft de VVD in feite steeds D66 de ruimte geboden het 'andere liberalisme', nu opeens *welbegrepen liberalisme* genoemd, vorm te geven.

Het is bekend dat D66 weinig moet hebben van orde en handhaving. Kennelijk is de partij even vergeten dat de overheid sinds jaar en dag het geweldsmonopolie in handen heeft om de veiligheid van burgers zoveel mogelijk te garanderen. Daarbij is voor liberalen veiligheid een *conditio sine qua non* voor individuele vrijheid. Wat heb je immers aan vrijheid als je constant op je hoede moet zijn vanwege de onveilige leefomgeving waarin je verkeert? Het zijn bovendien bij uitstek de 'zwakkere' burgers die baat hebben bij een goede uitvoering van deze liberale kerntaak van de overheid. D66 heeft er geen boodschap aan. Zelfs toen burgers in een Nederlandse provinciestad niet meer over straat durfden vanwege de steeds terugkerende rellen tussen Marokkanen en Molukkers presteerde Pechtold het de politie de mantel uit te vegen vanwege de strengere veiligheidsmaatregelen. Repressie zou immers provocerend werken, aldus de D66'er.

De VVD heeft een andere visie op veiligheid en de taak die de overheid daarbij dient te spelen. Alleen omdat in het zogenaamde 'zuivere' of 'welbegrepen' liberalisme van D66 op geen enkele wijze rekening wordt gehouden met een kernwaarde als de individuele vrijheid wordt ordehandhaving door Boomsma wat naïef terzijde geschoven als overbodig. Iedereen die echter de individuele vrijheid een warm hart toedraagt zal beseffen dat deze liberale waarde niet zonder veiligheid kan. Soms is het daarvoor van belang dat de overheid inzet op preventie, soms in het belang van de samenleving juist ook op repressie. Het steeds maar begrip tonen en excuses verzinnen voor daders, zoals veel D66'ers maar al te

graag doen, vormt een grote bedreiging voor deze liberale kernwaarde die een essentiële voorwaarde is om vrijheid daadwerkelijk te kunnen genieten.

Van oudsher presenteert D66 zich als de partij van de democratische vernieuwing. Via bijvoorbeeld de gekozen burgemeester en het referendum zou de betrokkenheid van burgers op de politieke besluitvorming vergroot kunnen worden. Thom de Graaf en Alexander Pechtold waren achtereenvolgens minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, een ministerspost zonder portefeuille die tijdens het tweede kabinet-Balkenende op verzoek van D66 werd gecreëerd. De gekozen burgemeester sneuvelde in de Eerste Kamer, maar van het referendum werd wel werk gemaakt. Inmiddels kent Nederland een raadgevend – niet bindend – referendum en ligt een wet klaar voor een correctief – bindend – referendum.

Bestuurlijke vernieuwing en verandering ten top zou je zeggen, doch wat schetst onze verbazing? Daar waar De Graaf het correctief referendum nog steeds verdedigt, noemt Pechtold plotseling referenda geen kroonjuweel meer. Tijdens het onlangs gehouden 50-jarige jubileumscongres van D66 werd bovendien een motie aangenomen waarin wordt gesteld dat het correctief referendum nadrukkelijk niet voor een volksraadpleging omtrent internationale verdragen mag worden ingezet; die worden te 'ingewikkeld' geacht voor de burgers om er een oordeel over te kunnen vellen. Democratische vernieuwing is blijkbaar aardig voor de bühne, maar als het potentiële lastig wordt of de gevreesde uitkomst niet strookt met de in dit geval 'verheven' Europese idealen van de D66-top dan moet het volk maar weer gewoon de mond worden gesnoerd. Terecht vroeg Jip Stam zich in een column op de *TeldersCommunity* reeds af waarom democraten toch zo worstelen met democratie.⁴ Tot zover de democratische hervormingen, de veranderingsgezindheid en de machts-kritische houding van D66.

Tegenwoordig legt D66 liever de nadruk op onderwijs; zij proclameert zelfs dé onderwijspartij te zijn. Nu kennen wij geen partijen die zelf zullen aangeven tegen (goed) onderwijs te zijn, dus het komt natuurlijk aan op de inhoud: wat wil een partij met het onderwijs. Hoe wil D66 dus het onderwijs vernieuwen? En zullen zulke vernieuwingen bijdragen aan kansen van individuen zich te ontplooiën?

De commissie Platform Onderwijs 2032 staat onder leiding van D66 Eerste Kamerlid Paul Schnabel. Dit platform stelt voor op middelbare scholen de zelfstandige vakken geschiedenis en aardrijkskunde te schrappen. Het platform schijnt te denken dat

deze vakken niet meer behelzen dan een aaneenrijging van feitjes, en feitjes – zo menen Schnabel c.s. – zijn tegenwoordig niet meer relevant want die kan iedereen wel op google vinden. Het is een vreemde gedachte, want het opzoeken van feiten was altijd al mogelijk al diende men daarvoor vroeger boeken en atlanten te raadplegen en kan dit nu digitaal. Maar wie geen feiten in zijn hoofd heeft, en dus geen samenhang ziet, heeft geen flauw benul van wat hij zou moeten opzoeken. Geschiedenis en aardrijkskunde gaan niet alleen om feiten, maar om inzichten die alleen zijn te verkrijgen als men zelf kennis heeft van feiten. De voor ons onderwerp relevante vraag is in hoeverre individuen worden geholpen met onderwijs dat niet meer doet dan hen te leren met digitale media om te gaan (iets wat de meeste leerlingen al wel kunnen).

Maar kennis en inzicht, oftewel de inhoud van het onderwijs, doen voor D66 kennelijk in het geheel niet meer ter zake als wij mogen afgaan op het verkiezingsprogramma van de partij. Om de doorstroming van leerlingen naar zogenoemde hogere onderwijsniveaus te bevorderen, moeten selectiemechanismen worden weggenomen. Een HBO-instelling, om een voorbeeld te nemen, mag als het aan D66 ligt van een leerling met een MBO-diploma niet verlangen dat hij of zij voldoende inhoudelijke bagage meebrengt, want dat zou het doel om zoveel mogelijk leerlingen te laten doorstromen naar het HBO wel eens in de weg kunnen zitten. Dit lijkt misschien heel sociaal, maar leerlingen zijn natuurlijk niet geholpen met een diploma dat steeds waardelozter wordt. Als het om onderwijs gaat verkiest D66 verflakking van het onderwijs boven verheffing van het individu. Dat moge misschien een verandering zijn, en als zodanig volgens Boomsma te prijzen, maar liberalen zien liever dat politieke maatregelen – in dit geval plannen met het onderwijs – het individuen goede komen.

Boomsma had er goed aan gedaan zich een beeld te vormen van de liberale filosofie, alvorens de VVD de maat te nemen en geestverwantschap met het liberalisme te ontzeggen. Naast het centraal stellen van het individu – een belangrijk en onderscheidend uitgangspunt van het liberale gedachtegoed – is het garanderen en via kansengelijkheid en een sociaal vangnet tot op zekere hoogte faciliteren van de individuele vrijheid een kernelement voor liberalen. De keerzijde van de liberale medaille is daarbij altijd ook de individuele verantwoordelijkheid.

Liberale laten naïef idealisme graag over aan hun politieke opposanten ter linkerzijde. Als realisten wegen zij beleidskeuzes op basis van de liberale kernwaarden. Keuzes die soms als progressief kunnen worden bestempeld en soms nadrukkelijk niet, dat zal per onderwerp verschillen. Misschien zou het feit dat de voorliefde voor het adjectief progressief vandaag de dag toch vooral bij (zeer) linkse partijen *bon ton* is Boomsma eens aan het denken moeten zetten. Hoe dan ook, progressief zijn enkel en alleen om het progressief zijn is zeker geen typisch kenmerk van het liberalisme.

Drs. F.D. (Fleur) de Beaufort en dr. P.G.C. (Patrick) van Schie zijn respectievelijk wetenschappelijk medewerker bij en directeur van de Prof.mr. B.M. Telders-Stichting, de liberale denktank van Nederland.

Eindnoten

- 1) Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, *Sociaal-liberalisme*, Amsterdam, 2014. Zie ook de briefwisseling tussen Frank van Mil, voormalig directeur van de mr. Hans van Mierlo Stichting en Patrick van Schie, directeur van de prof.mr. B.M. TeldersStichting naar aanleiding van dit boek in *Idee en Liberaal Reveil*, de tijdschriften van beide wetenschappelijk bureaus.
- 2) Dirk Verhofstadt, *De liberale canon. Grondslagen van het liberalisme*, Antwerpen/Gent, 2015, p. 13.
- 3) De Beaufort en Van Schie, *Sociaal-liberalisme*, pp. 173-174.
- 4) Jip Stam, 'Waarom worstelen de 'democraten' toch zo met de democratie?', *TeldersCommunity.nl*.

Beaufort, Fleur de

Basisinkomen: over de mogelijkheid en wenselijk van gratis geld voor iedereen
10-12

Column: Na de Brexit
49-50

Leviathan temmen
100-104

Het 'liberalisme' van D66
231-235

Benit, Nathan

De verloren vader keert terug naar zijn kroost. Kan de Europese Vrijhandelsassociatie een oplossing bieden voor Britse relaties met Europa in een post-Brexit periode?
201-208

Boomsma, Daniël

Dat 'andere' liberalisme? D66 en de VVD: verkenning van een moeizame verhouding
130-133

Boxhoorn, Bram

Boekbespreking: '10 vuistregels voor een realistisch buitenlands beleid'
179-180

Dijkstra, Gerrit

De hoogste tijd voor een fundamentele herbezinning op het instituut Nationale ombudsman
96-99

Eppink, Derk Jan

Nederland en Brexit
184-188

Fase, Martin

De relevantie van het gedachtengoed van John Maynard Keynes in onze tijd
71-80

De negentiende-eeuwse econoom en staatsman N.G. Pierson
163-173

Gidaly, Daniëlla

Salafisme: gewelddoos en toch gevaarlijk. Verbieden of niet verbieden, dat is de vraag
13-17

Hartogh, Govert den

'De staat wil mij mijn organen afpakken'
56-61

Haseloop, Paul

TTIP: Een liberale spagaat?
65-70

Hasslacher, Michiel

Een liberaal dilemma: veiligheid versus privacy
150-153

Haverkamp, Beatrijs

Voorbij paternalisme en eigen schuld: een pleidooi voor een gedeelde verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid
18-23

Jonge, Pieter de

De FDP: van onmisbare coalitiepartner tot German Mut
87-95

Kalf, Jurriaan

Naar een toekomstbestendig Nederlands pensioenstelsel
43-47

Klei, Ewout

De liberale lessen van Joan Derk van der Capellen
51-55

Kok, Niek

Anders Chydenius (1729-1803). De 'Adam Smith' van het noorden
81-86

'Vrijheid met Zekerheid verenigen' Bertil Ohlin en het Zweedse sociaal-liberalisme
154-162

- Leen, Auke**
 Liberaal economisch beleid: van A naar Beter
 39-42
- Leyenaar, Monique**
 Hare Excellentie!
 220-226
- Marác, László**
 Het succes van Viktor Orbán
 134-138
- Meer, Frits van der**
 De hoogste tijd voor een fundamentele herbe-
 zinning op het instituut Nationale ombudsman
 96-99
- Oltshoorn, Peter**
 Militaire en liberale deugden
 119-123
- Rip, Friso**
 Verlichting en Ostalgie op de zijderoute
 147-149
- Rutte, Arno**
 Keuzeplicht bedreigt de zelfbeschikking en de
 vrijheid
 62-64
- Salomons, Roelof**
 Column: het Trilemma
 182
- Schie, Patrick van**
 Verankerde vrijheid vergt betrokken burgers.
 Het liberale gehalte van Verlichtingsdenker
 Adam Ferguson (1723-1816)
 24-34
- In Memoriam: Harrie Langman
 (1931-2016)
 124-129
- Proper wonen, geduldig sparen en vlijtig le-
 ren. Praktisch negentiende-eeuws sociaal-libe-
 ralisme in België
 174-178
- Het 'liberalisme' van D66
 231-235
- Someren, Taco van**
 De nieuwe wereldwijde groeigolf: de rol van
 China, Europa en Nederland
 139-146
- Stam, Jip**
 Zijn basisinkomen en de liberale politieke the-
 orie verenigbaar? Het belang van een norma-
 tieve discussie
 5-9
- Tegen linguïstische armoede. Waarom de ver-
 engelsing van Nederlandse universiteiten een
 verkeerde ontwikkeling is
 227-230
- Stoop, Jan**
 Naar een liberaal basisinkomen
 3-4
- Tempels, Tjidde**
 Voorbij paternalisme en eigen schuld: een
 pleidooi voor een gedeelde verantwoordelijk-
 heid voor publieke gezondheid
 18-23
- Tholen, Berry**
 Politieke verantwoordelijkheid
 113-118
- Turk, Daniël**
 Het gevaar van de veranderende civiel-militai-
 re relaties
 35-38
- Column: Grenzen zijn de 'politieke uitvin-
 ding' bij uitstek
 105-106
- Koester Brits verzet tegen Europese militaire
 integratie
 209-212
- Veller, Philip van**
 Van Brexit tot soevereiniteit: over de noodzaak
 van een liberaal antwoord op maatschappelijk
 onbehagen
 189-200
- Waling, Geerten**
 Vaderlandsliefde als liberale deugd
 109-112
- Wijffes, Huub**
 Who's afraid of humor in politics? Het cor-
 respondents dinner in de politieke communi-
 catie
 213-218

COLOFON

Liberaal Reveil is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (voorzitter)
mw. drs. F.D. de Beaufort
dr. C.F. van den Berg
prof.dr. R.M. Salomons
dr. B. Steunenberg
drs. D.P. Turk (eindredacteur)

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
e-mail: turk@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s). Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
info@teldersstichting.nl

Abonnementen

Een papieren abonnement op *Liberaal Reveil* (4 nummers) kost €34,- euro per jaar (buitenland: €44,-).
Losse nummers kosten €9,50.
Een abonnement op TeldersCommunity.nl (alle publicaties van de TeldersStichting digitaal beschikbaar,
inclusief *Liberaal Reveil*) kost €35,-.

Druk & Vormgeving

G3M - Grafisch & MultiMedia Management, Zoetermeer

Illustratie omslag

Brexit – castle with United Kingdom flag raising the drawbridge
Bron: Alejo Miranda, via Shutterstock

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.

“ De Noordzee moet een baken van vrijhandel blijven, met de maritieme blik op de wereld. Er is geen enkele economische reden om eeuwenoude handelstradities rondom de Noordzee te ontwrichten, alleen omdat Brussel boos is ”

Derk Jan Eppink